

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР (қисса)

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР

Эшилиб, тўлғаниб ингранади куй,—
Асрлар ғамини сўйлар «Муножот».
Куйи шундай бўлса, ғамнинг ўзига
Қандай чидай олган экан одамзод!

Абдулла Орипов

БИР-ИҚКИ СУЗ

Менинг болалик йилларим Фарғона водийсининг Яйпан, Нурсуқ, Қудаш, Бувайди, Толлиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўрғон деган қишлоқларида ўтган. Ўттизинчи йилларнинг ўрталарида болалигимни ўйлаганимда чала-кам-чатти туш кўргандай бўлган эдим: думли юлдуз чиққан эди; Бабар (Бобир бўлса керак) деган йигитни отқоровул милтиқ билан отганда ўлмаган эди, шунда отқоровул одамларга юзланиб: «Ёпирай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибману киприк қоқмади-я!» деган эди.

Зеҳнимда шунга ўхшаган қалқиб юрган хотиралардан ташқари қалқимасдан тошдек чўкиб ётган хотиралар ҳам ҳисобсиз эканидан узоқ замон бехабар эканман. Бундан мени Антон Павлович Чехов домла хабардор қилдилар.

Бундан ўттиз йил бурун мен у кишининг йигирма икки томлик тўпламини қўлимдан қўймасдан ўқиб чиқдим. Шунда аломат бир ҳодиса юз берди: шу билан муҳтарам устод менга гўё муборак кўзойнакларини бердилару: «Мана буни тақиб, ўз халқингнинг ўтмишига назар сол!» дедилар.

Устоднинг муборак кўзойнакларини тақиб халқимизнинг ўтмишига қарадим. Бир томонда Антон Павловичнинг темир йўл гайкаларини бураб олган «ёвуз ниятли киши»си, иккинчи томонда отқоровул, юр деса юрган, ғур деса турган, устидан ошириб ўқ узганида киприк қоқмаган «баттол ўғри»— Бабар! Булар замона дарахтида етишган бир олманинг икки палласи эди.

Шундай қилиб, болалигимда зеҳнимга чўкиб қолган

хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаёти кўз олдимга келди. Мана шунинг натижаси бўлиб, ўттизинчى ийларнинг ўрталарида ғам-ғуссага тўла «Ўфри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор», «Миллатчилар» вужудга келди. Бу ҳикояларни кенг китобхонлар оммаси хуш қабул қилган, ҳанузгача қайта-қайта босилиб келаётган бўлса ҳам, ўша вақтлардаёқ ёш китобхоннинг эътиrozига сабаб бўлди. Ешлар ҳикояларда тасвир этилган воқеаларни ортиқ даражада муболага деб билишарди.

Ийлар ўтиб янгидан-янги китобхон авлод етишган сайин бу эътиrozлар кескин тус ола борди: наинки, ҳўқизидан айрилган мусибатдийда бир мўйсафидга ҳеч ким раҳм қўлмаса, ахир амалдорлар ҳам одам-ку; наинки, киши ўз юртида бегона бўлиб, ўз шаҳрининг томоша боғига киролмаса; наинки, бемор хотинга гўдакнинг саҳарлари қиладиган дуосидан бошқа даво топилмаса; наинки, соғ-саломат йигит бошқоронғи хотинига иккитагина анор олиб беролмаса; наинки, зиёли деб аталған киши бойнинг итидан ҳам тубан турса!

Еш китобхонларнинг таънаси хусусан сўнгги йилларда дашномга айланга бошлади.

1960 йилда ўзбек аёлининг ўтмишига оид «Даҳшат» деган бир ҳикоя ёзган эдим. Бу ҳикояда саккиста аёлни Олимбек додхонинг харамига қамаб қўйганим бир аёлга ҳақорат бўлиб тушибди. Имзосиз, адрессиз юборилган хатда шундай сатрлар бор:

«...ўтмишда шундоқ бўлса, эҳтимол, бўлгандир, лекин ўзбек хотин-қизлари тарихининг шундай маломатли саҳифаларини ҳозир, бугунги кунда тирилтириш шартмиди? Сиз ўтмишни қаламга олганингизда баъзан уйдирмачиликка берилиб кетасиз...»

Мана шунаقا таъна-дашномлардан кейин «уйдирмачиликка» берилимасдан, ўз кўзим билан кўрганларимни, кечирганларимни, ўтмиш ҳаёт лавҳаларидан эсимда қолганларини қаламга олгим келиб қолди. Китобнинг газета ва журнallарда босилиб чиқкан айrim парчаларини ўқиган бир танқидчимиз ҳалитдан ғашлик қилиб: «Жуда зулмат-ку, китоб ўқувчидаги жуда оғир таассурот қолдирмасмикан?» деб қолди. Бу танқидчи 1930 йилда туғилган, ундан кейин туғилган ёшлар, шубҳасиз, бу мулоҳазани кескинроқ айтишини ҳам биламан. Мен китобни «Ўтмишдан лавҳалар» деб атамоқчи эдим, майли, шуларнинг ҳам кўнгли тўлсин, китобни «Ўтмишдан эртаклар» деб атай қолай.

ФАЛОҚАТНИНГ ШАРОФАТИ

Биз Яйпандада Олим бува деган бир нонвойнинг ташқарисида турар эдик.

Новвойхонанинг орқаси ташқининг қариб ярмини эгаллаган, ҳовли жуда ҳам тор, аям унинг ўртасини теша билан чопиб қўёнгул, сариқгул, райҳон, жамбил эккан, ҳовлининг гувалак деворлари қалдирғочнинг уясига ўхшар эди. Эшиги бир табақалик, кичкина ва пастаккина уйнинг дарчаси ичкари ҳовлининг айвонига очилгани, бунинг устига номаҳрам назаридан пана қилиб, панжарасига ёғланган қофоз ёпиштирилгани учун уй қоронғи, одам одамни тусмол билан танир эди.

Олим буванинг ички ҳовлиси ҳам тор, устини бошдан-оёқ ток қоплагани учун жуда ҳам дим. Унинг хотини эртадан кечгача ғув-ғув чарх йигирарди, тез-тез бизникига кириб аям билан гаплашиб ўтирарди; бизнинг мусофирилгимизга раҳми келса керак, баъзан ўпкаси тўлиб, аямга таскин берган бўларди:

Мусофири бўлмаган ким бор,
Мужовир¹ бўлмаган ким бор;
Бироннинг юртига бориб,
Муҳожир бўлмаган ким бор?..

Олим буванинг ўғли кимнингдир эшигига қарол, қизи эрга тегиб кетган. Унинг ўзи саҳарда туриб нон ёпади, нонни дўконнинг олдидағи тахтага дасталаб қўйганидан кейин чорвоғига кириб кетади-ю, шом қоронғисида чиқади; дўконга келиб нонни, тушган пулни санайди, пул баъзан кам келса керак, жаврайди, пул ёки нон кам келганига эмас, пул ташламасдан нон олиб, кетган киши бироннинг ҳақини еб, дўзахий бўлганига куяди.

Езинг иссиқ кунлари. Ҳовлимиз, айниқса, қоронғи бўлса ҳам салқинроқ, уйимиз ғиж-биж пашиба. Бир куни дадам уйнинг эшик ва дарчасини зич ёпиб, аччиқ тугма қалампир тутатди. Тутун шундай аччиқ эдики, уйдан дадамнинг ўзи зўрга чиқди, узоқ йўталди. Унинг ниятидан хабардор бўлиб, Олим бува астойдил хафа бўлди ва девор оша:

— Уста, худонинг маҳлуқига озор берманг, пашиба ни ҳам худо яратган, жон берган!— деди.

Дадам гутунни дарров ўчирди.

¹ Мужовир — турғунлик маъносида.

Бир куни уйимизга дадамнинг овчи жияни келди. У Пастқўриқда ов қилиб юрган экан, ўқи тугаб, бизникига ўқ ясагани келибди. Мен онамнинг «ўққа яқин борма» деб ҳайҳайлаб туришига қарамай, овчининг ўқ ясашини томоша қилиб турдим. Меҳмон милтиқ доридан пичасини ёқиб, усти қизил ва ичи оқ чиройли пистондан биттасини чақиб кўрсатди. Пистон қарсилаганда мен бир чўчиб тушдим, кейин завқ қилиб ирғишиладим. Шунда пистондан иккитасини ўғирлаб, кигизнинг тагига яшириб қўйдим. Меҳмон кетганидан кейин нима хаёлга бордиму, битта пашшани тутиб иккала пистоннинг орасига қўйдим, сандончамнинг устига қўйдим-да, болғачам билан қаттиқ урдим. Пистон қарс этиб кетди. Олим буванинг хотини билан гаплашиб, раҳён чопиб ўтирган аям бирданвойвойлаб, қўймичи ни ушлаганича ўзини раҳённинг ичига ташлаб юборди. Қампир дод солиб унинг устига ўзини ташлади ва менга қараб: «Нима қилиб қўйдинг, бор, дадангни айтиб кел!» деб бақирди. Аям раҳённинг ичидаги ҳамонвойвойлар экан, «Чоригингни кий!» деди. Қўрқиб кетдим, дарров чоригимни кийдим, кўчага қараб чопдим. Дўконимиз гузарда — чорраҳада бўлиб, болға товуши эшитилио турар эди. Дадам ўзи дам босиб ишлаётган экан, мени кўриб қўрқиб кетди, шошиб аямни сўради. Мен бошқа гап қўшмасдан «аям йиғляяпти», дедим. Дадам қоп пешгирини ечиб дўкондан чиқди ва «шайтон арава»сини миниб уйимизга томон кетди. Мен қўрқанимдан тек ўтиредим. Чорраҳанинг нариги томони кенг майдон, унда катта-кичик токларга осилган ранг-баранг тўрқовоқлардаги беданаларнинг битбилдиғи, кўча бўйи ва майдоннинг теварак-атрофидаги дўконларда тарафматараф сайраётган какликларнинг қаққувоги ҳеч тинмас эди. Дўкондан чиқдим, чорраҳанинг у томонига ўтиб, каклик сайраётган бир дўкон олдига бормоқчи бўлганимда дадам чақириб қолди. Дадам «шайтон арава»дан тушиб белига пешгирини боғлар экан: «Аянгни отибсанку! Укача туғиб берадиган аяни отадими киши!» деди ва қўлимгага дамнинг арқонини берди. Дадамнинг авзойидан аям тузалиб қолганини фаҳмлаб, дам босавердим.

Дадам вариллаб турган ўчоқдан чўғдай қизиган бир парча темирни олиб тешаётган эди, ундан чиқсан лўядай темир сандондан кундага, ундан юмалаб чоригимнинг қўнжига тушиб кетди. Чоригимни қулантадек кийган эдим, темир болдиримга жаз этиб ёпишли. Чинқириб юбордим. Дадам чоригимни дарров ечиб ташлади

ва мени кўтариб, дўкон олдиаги тахтасупага ётқизди. Бир вақт қарасам, тепамда беш-олти киши турибди. Буларнинг бири мени елпияпти, бири болдиримни пухлаяпти. Қимнингдир: «Бу азамат бола, йиғламайди, йиғлаётгани йўқ, тойчоқ бўлиб кишнаяпти», деганини эшитдим. Болдирим ҳарчанд жазиллаётган бўлса ҳам йигидан тўхтадим, лекин вужудим қалтираб-силкиниб кўзимдан ёш оқар эди. Бир чол жароҳатимга кигиз кўдириб босди ва болдиримни латта билан боғлаб қўйди. Бирор ярим қарич келадиган сариқ обакидандон, бирор қизил тойчоқ нон келтириб берди. Бир оз тинчиганимдан кейин дадам кулиб: «Темирчи деган куйиб-куйиб темирчи бўлади-да!» деди.

Кечга яқин дадам дўконни ёпди, мени опичиб олди. Уйга кетдик.

Аям оёғим куйганини эшитиб ҳушидан кетаёзди; кейин нима бўлиб мени якка дўконга юборганини ақлига сиғдиролмай ўзини қарғади. Мендан олдин ва мендан кейин туқдан саккиз боласини қора ер бағрига берган аям энди мени ер-кўкка ишонмас, кўз ўнгидан бир қадам нари жилгани қўймас эди. Аямнинг ярадор бўлгани, оёғимнинг куйгани бир чеккада қолиб кетди. Ота-онам, бири қўйиб, бири олиб, муштдай бошим билан дўконга ёлғиз борганим, бу қадар уддабурролигим тўғрисида ҳайрон қолиб сўзлар эди. Гўё бутун дунёдаги ҳамма бало-қазо ҳовлимиз билан дўконимиз орасига йиғилиб, менинг кўчага чиқишимни кутиб турган экану мен бирини уриб, бирини йиқитиб, бирига чап бериб, дўконга етиб борибман.

Шундан кейин ота-онамнинг назарида, «худога минг қатла шукур» катта бўлиб қолдим, узоққа кетмаслик шарти билан кўчага якка чиқадиган бўлиб қолдим, лекин ҳеч вақт кўчадан хуш-хурсандлик билан қайтмас эдим. Кўчага биринчи чиққан куним эшигимиз олдидан ўтадиган зовурга йиқилиб тушдим: тор кўприкнинг устида бўриқ¹ ётган экан, шуни тепиб зовурга туширмоқчи бўлганимда иккала оёғим кўтарилиб кетди шекилли, йиқилдим ва зовурга тушиб кетдим. Зовурдан мени бирор тортиб олди. Ҳовлига йиғлаб кирдим. Онам юраги ёрилгудай бўлиб юзимга сув сепди, ҳўл кўйлагимни ечиб ташлаш ҳам эснга келмай, латта ёқиб бошимдан айлантириб ташлади — алasladi. Шундан кейин бир ҳафта кўчага чиққани ижозат бўлмади. Яна

¹ Жўхориологиянинг бир бўғини.

бир куни, эшигимиз олдида лойпарсиллоқ ўйнаб ўтирган әдим, гузар томондан бир тұда отлиқ қозоқ-ўрис келиб қолди. Мен қозоқ-ўрисни ҳеч қаочон күрмаган әдим. Буларнинг кизаги қизил күк шапкасига, чакка-сида ҳурпайиб турған сочига, кийим-боши ва шоп-шолопига қараб анграйганимча әргашиб кетаверибман. Бир вақт қарасам далага чиқиб қолибман. Дарров орқага қайтдим, бироқ уйимизни әмас, ҳатто күчамизни ҳам тополмадим. Айрилишда йиғлаб ўтирган этим, толеимга арава келиб қолди. Аравакаш аравасини тұхтатиб, отидан тушди, мендан гап сүради; дадамни таниркан, отига мингаштириб ҳовлимизга келтириб қўйди. Мен бу воқеани аямга айтмадим, айтсам кўчага чиқармай қўярди. Лекин бояги аравакаш бу гапни дадамга айтибди. Аям дадамдан бу гапни әшитиб ваҳима қилди:

— Вой шўрим, худо бир сақлапти! Қозоқ-ўрис оёғингдан олиб ерга урса, ё отига бостириб кетса нима қиласардик! Қулогингда бўлсин: қозоқ-ўрисни кўрсанг қоч, қочолмасанг ўзингни зовурга ур!

Дадам мени мақтади:

— Дуруст, дуруст, ботир йигит бўладиганга ўхшайсан,— деди ва аямга юзланди:— Қозоқ-ўрисни кўрса катта одам шошиб қолади-ю!..

Дўконга якка ўзим борганим, қозоқ-ўрисдан қўрқмаганим гўдакнинг биринчи айтган сўзлари сингари отонамни қувонтириб юборди. Шундан кейин кўчага бемалол чиқадиган, ҳатто нариги кўча ва торкўчаларга бориб, болалар ётсираса ва ўйинга қўшмаса ҳам, уларнинг ўйинини томоша қиладиган, шикаст емасдан, адашмасдан уйга қайтадиган бўлдим.

Рамазон кирди. Аллақаерда чалинаётган ноғоранинг тaka-туми, эчкининг товушига ўхшаш сурнай садоси ҳаммани саҳарликка уйғотарди. Ота-онамнинг сўзидан, ҳаракатидан, рўза қизиқ нарса бўлса керак, деб биринки саҳар мен ҳам турдим. Бироқ рўзанинг саҳарлиги әмас, бозоршаби қизиқ бўларкан. Дадам мени бозоршабга олиб борди.

Чорраҳа ва катта майдоннинг атрофидаги сон-саноқсиз дўконларда чироф, камида иккитадан, учтадан шам. Одам кўп. Фовур, ҳайқириқ, кулги, ашула... Сотувчилар қичқиргани қичқирган: «Иссик нон бу!» «Саҳарликка қўшалоқ сомса деган борми!» «Шимингу чайнаманг!»... Болалар учқун сочаётган сихмушакни визиллатиб уёқдан-буёққа чопишади. Ора-сира толлар орасидан қизил учқун сочиб вашиллаганича осмонга кўтарилган қамиш-

мушак юлдузлар орасида чилпарчин бўлади-ю, пақиллаб, ҳамма учқун сўнади, фақат битта каттакон учқун ерга қараб шўнгийди.

Яна бир кечада бозоршабга чиққанимизда дадам мени майдонинг тўридаги самоварга олиб борди. Бу ерда ҳам одам кўп, ғовур кулги. Ўртага осилган каттакон, жуда ҳам аломат бир чироқ кўзни қамаштириб айвон ва саҳнадаги одам тўла сўриларни купидуздай ёритиб турарди. Сўриларни оралаб айвонга томон кетаётганимизда бирор мени кўтариб сўрининг четига ўтказди. Дадамга ҳам жой беришди. Сўрининг остидами, тепасида ми кимdir ингичка, лекин жуда ўткир товуш чиқариб ашула айтмоқда эди. Мен аланглаб қолган эдим, дадам имо билан каттакон, қучоққа сифмайдиган бир дона карнайгулни кўрсатди. Қарасам, ашула сариқ қутичага санчиб қўйилган шу карнайгулнинг ичидан чиқаётган экан. Мен «мошина-қўшиқ» деб эшитганман, лекин ўзини кўрмаган эдим, мошина-қўшиққа тикилганимча қолдим. Ашула тугагандан кейин яна шу карнайгулнинг ичидан: «Отангга раҳмат, Ҳамроқул қори!» деган товуш чиқди. Назаримда карнайгул остидаги сариқ қутичага соқол-мўйловли кичкина-кичкина одамчалар қамаб қўйилганга ўхшарди.

Ашула тугагандан кейин бир нима қарс-қарс этиб кетди. Қўрқиб дадамнинг қучогига отилдим. Дадам: «Қўрқма, қўрқма, бақамушак», деди. Қарасам, даврада ҳақиқатан бақага ўхшаган бир нима қарслаб, ҳар қарсллаганида одам бўйи сапчиб юрибди. Даврада мендан бошқа ҳам кўрқиб кетган одамлар бор экан, роса кулги бўлди. Кейин, мушакдан гап чиқиб, қайтармаёқа оқ камзул кийган серсоқол бир одам Хўжандда бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Хўжандда донғи кетган бир мушакчи бор экан. Шу одам алланима деган бир бойнинг тўйида белига тўртта катта-катта мушак боғлаб осмонга учибди. Мушакчи терак бўйидан баландроқ чиққанда, мушакнинг дориси тамом бўлмай туриб, одамлар уни оёғига боғланган арқондан тортиб ерга туширишибди. Буни эшитиб ҳамма ёқасини ушлади.

Яна мошина-қўшиқ хониш бошлади. Нариги сўрининг устида «гардиш мушак» деган учқун ва тутун пулфлаб айлана кетди.

Шундан кейин «Бувақовоқ» деган ўйин бошланди.

Қирғизбашара жиккаккина бир одам айвоннинг бир чеккасига тутиб қўйилган бордсон орқасидан учта саночни биттама-битта зўрға кўтариб чиқди-ю, келтириб сўри-

лар даврасига қўйди ва каттакон шокосани чERTтиб, қимизини мақтай кетди. Ўша бордон орқасидан оқ эшак минганд, новча, салласи қозондай, қорни эшакнинг ёлига, узун айри соқоли қорнининг икки томонига тушиган бир одам чиқди. «Бувақовоқ» деган шу экан. Бувақовоқ қирғизнинг олдидан ўтаётib қимизнинг нархини сўради. Қирғиз қимизни мақтаб: «Бир шокосаси икки пул», деди. Бувақовоқ ўн шокосасини бир пул сўради. Қирғиз унамади, бағиллаб берди. Одамлар хўп кулишди. Бувақовоқ эшагидан тушди, саночлардан бирининг оғзини очиб қимизни татиб кўрди; иккинчисини очди, буидан ҳам татиб кўрди. Қирғиз очилган иккала саночнинг оғзини бураб, маҳкам ушлаб турганда Бувақовоқ учинчи саночни нарироқ тортди-да, қимизни татиб-нетиб ўтирмасдан шокосага қуйиб ичаверди ва ҳар сафар шокосани бўшатганида қирғизга қараб: «Гап битта — ўн шокосаси бир пул!» деб қўярди. Қирғиз шовқин солар, талпинар, сўкар, лекин иккалá саночнинг оғзини қўйиб юборолмас эди. Одамлар юмалаб-юмалаб кулишди.

Шундай қилиб, пистон касофатининг шарофати билан «ҳудога шукур, бозоршабларга борадиган кан-кatta йигит» бўлиб қолганимдан кейин вақт бемаҳал кўчага чиқсам, болалар билан яшин топалоқ, тутминди, даста, тўппи тепиш ўйнаб узоқ юрсам ҳам аям тергамас, аксинча, беҳад қувонар эди. Мендан бегонасирайдиган болалардан энди бир-икки ўртоқ орттирганимда бу маҳалладан кўчадиган бўлдик.

Бир куни дадам шайтон аравасини мениб Қўқонга кетган эди, кечқурун қайтишда Олим буванинг опаси — саксонлардан ошиб қолган кампирга йўлиқибди. Дадам қўнғироқ чалмай унинг ёнидан шув этиб кетибди. Унинг шабадасидан сесканиб кетган кампир бошини кўтариб қараса, олдинда одамга ўҳшаган бир маҳлуқ оёғи ерга тегиб-тегмасдан учиб кетаётганимиш. Кампир шайтонлаб ўзини ташлаб юборибди. Одам йиғилибди. Кампирни ўйнига замбilda олиб кетишибди. Дадам қўрққанидан кўчага чиқмай, дўконга ҳам бормай қўйди. Уч кун деганда кампир ўлиб қолди. Дадам тергов ва Олим буванинг газабидан қўрқиб чўп-устихон бўлиб қолди. Аям йиғидан бошини кўтармас эди. Кампирнинг еттиси ўтгандан кейин Олим бува дадамга киши қўйиб: «Майли, уста хафа бўлмасин, опамнинг куни битган, қазоси етган экан, худонинг иродаси, лекин бундан кейин шайтонарава минмасин, шу шайтон арава олиб келгандан бери Яйпандан файз кетди», дебди.

Дадам эртасига ёқ шайтон аравани Қўқонга элтиб сотиб келди, Олим бувага учраб узр-маъзур айтди; унга иккита ўн икки қадоқлик кетмон, битта болта ясаб берди. Чол дадамни ҳол-жонига қўймасдан бу нарсаларнинг пулини берибди.

Шу билан тинчиган эдик, орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас яна бир воқеа юз берди.

Дадам эрталаб дўёнинг кетаётганида йўлакда паранжилик бир хотинни кўрибди. Паранжининг орқа этагига бир шох янтоқ илашиб бораётган экан, дадам хотинга етиб олиб янтоқни босибди. Янтоқ ерда қолиб, хотин дадамга қайрилиб қарабди-ю, кетаверибди. Бу хотин Олим буванинг эрга тегиб кетган қизи экан, паранжисига илашгандан бехабар, «уста менга тегишмоқчи бўлиб паранжимни тортди», деган хаёлга борибди-да, бу гапни отасига айтиби.

Олим бува эртасига эрталаб йўлакда шовқин солди:

— Ҳо шайтон арава! Ҳо келгинди! Буёққа чиқ! Чиқ дейман буёққа!

Чолнинг бунақа шовқин соганини эмас, баландроқ товуш чиқарганини ҳам ҳеч биримиз эшишмаган эдик. Дадам чўчиб аямга қаради. Унинг ҳам ранги ўчиб кетди. Дадам йўлакка томон югурди. Мен ҳам чопдим. Йўлакда ўнг қўйини енгидан чиқариб олган Олим бувани кўриб танимадим: мени ҳамиша болам-бўтам деб суюдиган, шириңсўз, юзидан табассум аримайдиган чол қани? Унинг ўрнида кўзлари қинидан чиқай деб турган, ранги соқолидан ҳам оқроқ, вужуди титраб, узун соқоли силкинаётган даҳшатли бир одам туарди. Дадам рўпара бўлиши билан унинг оғзидан ҳақорат устига ҳақорат ёғилди, икки гапни бирида «келгинди ит» деб, қизидан эшишган гапларини дадамнинг юзига солди, яна ҳақорат қилди. Дадам бошини қўйи соганича нуқул:

— Отахон, аввал гапга қулоқ солинг,— дер, шундан бўлак гап айтса чол келиб мушт соладиганга ўхшарди.

Чол дўғайиб келди.

— Ҳозир кўрпангни кўтар, ит келгинди!— деди ва пўшт-пўштлаб ҳовлимизга, тахта бўлиб қотиб қолган ва кишидан қочишли ҳам унутган онамнинг ёнидан ўтиб, уйга отилди.

Дадам ҳамон «отахон, отахон» дея унинг кетидан эргашди. Олим бува уйдан бир қучоқ кўрпа кўтариб чиқиб кўчанинг ўртасига улоқтириди. Одам йигилди. Ҳеч ким Олим бувага таскин-тасалли бермасди, аксинча кимдир бақириб:

— Шайтон арава минадиган одамдан яхшилик чиқмайди, ур бўйнига!— деди.

Олим бува бошини қўйи солиб эшик олдида турган дадамнинг ёнидан ўтаркан, қўлини пахса қилиб бақирди:

— Менинг қизимни кўчада санқиб юрган қанжиқ деб ўйлаганимидинг? Ҳў ит! Қайтиб юзингга қарасам хотиним уч талоқ!— деди-ю, ҳовлисига кириб кетди.

Ҳовлидан унинг шовқини эшитилиб турарди.

Дадам кўрпаларни отийўлакдан олиб ҳовлига кирди. Аям бошини деворларга уриб, соchlарини юлиб йифлар эди. Дадам бояги янтоқ воқеасини айтиб, аямни юпатмоқчи бўлди:

— Чолнинг қулогига ҳозир гап кирмайди, оғзига сўз олиб қўйди, майли, кейин билади, уялиб қолади,— деди.

Аям бирдан йиғидан тўхтади.

— Сиз уялинг, бир мўминнинг хотинига кўз олайтиргани сиз уялинг!— деди.

Дадам унга бир хўмрайиб қаради-да, индамади, индамай кўчага чиқиб кетди.

Дадам кечки пайт қайтиб келди, Қўшариқ деган маҳалладан уй топиб, эшакарава олиб келибди. Қўчкўронимизни эшакаравага ортиб Қўшариқقا кўчдик.

«ИНДАМАС»

Қўшариқ маҳалласи гузардан анча нари, кўча иккита катта-катта ариқ ўтадиган дарахтзорга бориб тақалган, биз ижарага олган ҳовли шу дарахтзордан берироқда экан. Ҳовлини кўриб аям суюниб кетди: бир туп каттакон тут, пачақроқ бўлса ҳам айвон, тўққиз ёғочлик вассса-бўйра ёруғ уй...

Намозгарга яқин кўчада болалар чуғурлашиб қолишди. Чиқдим. Болалар менинг учун янги «Оқ теракми, кўк терак» ўйнашаётган экан. Бу ўйинда болалар орада йигирма-ўттиз қадам масофа қолдириб икки сафга тизилишар, қўл ушлашиб туришар, сафнинг бошлиғи қарши сафга қараб: «Оқ теракми, кўк терак, биздан сизга ким керак?» деркан; қарши томоннинг бошлиғи «фалончи керак» деганда номи айтилган бола сафдан чиқар экану югуриб бориб ўзини жон-жаҳди билан қарши сафга урар экан; шунда сафни узолса ғолиб бола мағлуб сафдан бир болани етаклаб келар, сафни узолмаса ўзи шу сафда қолиб кетар экан. Мен Олим бува маҳалласида болалар қаторига кириб қолганим учун

далл бориб сағға қўшалдим. Қанчадан-қанча болалар қарши сағни бузли бола олиб келди, қанчадан-қанчаси сағни бузолмай қолиб кетди. Орзиқиб кутдим: мени ҳам «керак» деса, мен ҳам югуриб бориб сағни бузсам, бола етаклаб келсам... Бироқ мени ҳеч ким «керак» демади. Бу болалар менинг иомимни билмаслиги эсимга келмабди.

Болалар чарчаб ўйин бузилганда нариги томоннинг бошлиғи — ҳаммадан кўпсоқ шовқин солиб елиб югурган бола мени пайқаб олдимга келди, менга бошдан-оёқ разм солди-ю, бирдан:

— Келгинди! — деб ургани қўл кўтарди.

— Узинг келгиндисан! — дедим эҳтиётдан орқага чекниб.

Бела бир иргиб менинг калламга қўйиб юборди. Мен жавоб қилолмадим, қарасам, бошқа болалар ҳам урмоқчи бўлиб, илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурлашиб туришибди. Шу пайт бизни кузатиб турган кичкина салла, узун малла тўнли новча бир чол:

— Қўйинглар, болалар, тегманглар, келгинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган,— деди.

Болалар дарров тарқалишиди. «Келгинди, келгинди ит», деган гапни Олим бувадан эшитганимда бунинг ҳақоратдан ташқари яна одам ҳазар қиласиган маъноси ҳам борлигиги билмаган эканман, чолининг бу гапи бонимдан кириб, товонимдан чиқиб кетди.

Хөвлига кирдим. Бу гапни аямга айтгадим, ичимга солдим. Шундан кейин кўчадан, болалардан ҳам, одамлардан ҳам кўнглим қолди. Аям туққандан кейин дардга чарниб, «уй қизи» бўлиб қолганим ҳам чандон малол келмади.

Аям Ўлмасойни туққанидан кейин тез ўнғарилмади, узоқ ётиб қолди. Қўшни хстинлар нон ёпиб беришар, кир-чирга қарашар эди. Рўзгорнинг бошқа кшлари менинг бўйнимга тушди: уй ва ҳовлини ҳар куни икки маҳал супураман, далага чиқиб кўтарганимча ўтин орқалаб келаман, дадамга овқат пиширгани қарашаман, идиштовоқ юваман, сув ташийман, Ўлмасойнинг латта-путасини юваман...

Аямни ҳар куни ёки куни оша пешинга яқин дард тулади: аввал хўп чанқайди, кейин қўлларининг томири тортишади. Аям панжасини ёзиш эмас, ҳатто оғзини очолмас жағи қотиб қолар эди. Дадам табиб олиб келмоқчи бўлганда аям кўнмади: «Ховлимиизда зиён бор, ҳаммаси шундан», деди. У бир куни кечқурун дарчадан

ташқарига қараб ётган экан, тутнинг остидаги дэворининг раҳнасидан ҳовлимизга битта қора эчки синиб тушибди, тушибди-ю, тушган жойида гойиб бўлиди. Аямнинг изарида қора эчки жин бўлиши керак, касаллигининг бошини шундан кўрарди. Дадам қуръон, аврод сотиб олиб унинг ёстиғи остига қўйди. Буларнинг ҳеч бири фойда қилмади — дард тутишини қўймади. Бирор дадамга: «Учармаҳсумга ўқитинг, незаси ўткир», дебди. Бу одам жуда зўр, дуонинг кучи билан қулф очадиган азайимхон бўлиб, айтилган жойга бир зумда етиб боргани учун «Учармаҳсум» деб ном чиқарган экан. Дадам бориб шу азайимхонни олиб келди. Учармаҳсум ҳақиқатан елдай келиб уйга кирди, юзига дока тутган аядан берироқقا чўккалав, бешиктерват сингари тебраниб майин товуш билан ўқий кетди. Махсум кичкинагина, озғин, сийрак соқоли-ю, қоп-қора чўтир юзидан ёшини чамалаб бўлмайдиган, лекин оғзида бирсента ҳам тиши йўқ, кўзлари юмaloқ ва равшан бир одам эди. Махсум беш-олти марта келди. У келмаган вақтларда мен уйига бориб дуо ёзилган қофозлар олиб келардим. Аям бу қоғозларни сувда эзиб ичарди. Махсум бир келишда тўққизта қори бола билан келди. Булар аямнинг икки томонига ўтириб узоқ ўқишди, дам солишли, кейин билишмча, булар аямни «чилёсин» қилишган, «чилёсин» узоқ ётган касални ё ўёқли, ё буёқли қилас экан, хайрият, аямни буёқли қилди. Аям бир-икки ҳафтадан кейин бир оз ўнғарилиб ўрнидан турди.

Аям ўрнидан турганидан кейин маҳалладан бир қанча хотин-халаж таомилга кўра, ҳар бири топган-турганини кўтариб «сичқон сурди»га кирнишли, ўзлари синовқат қилишди. Буларнинг кўпчилиги хушчақчақ хотинлар экан, семиз бир хотин аямнинг қўлинни ушлаб лўли-часига ром очди:

Хо азизлар, авлиёлар,
Авлиёлар, абиёлар!
Мағрибдан десаммикан,
Машриқдан десаммикан..

Унинг қилиқларига ҳамма, хусусан аям кулавериб қотиб қолди. Аямнинг бунақа кулганини ҳеч қаочон кўрмаган эдим.

Ёш бир жувон маҳалладаги ҳамма эркакларга лақаб қўйиб ҳамманинг ичагини узди: «Мадамин-талмов, бу одам ҳамиша талмовсирап экан; Фани-саланг, бу одам жуда новча бўлиб, саланглаб юрап экан; Нурмат-

тажанг, бу одамнинг ҳеч тўғри гапи йўқ, нима деса хуноб бўлиб айттар экан. Жувон буларнинг қилигини ҳам қилиб кўрсатди. Жувон дадамга «Чиноқ» деб лақаб қўйди, ҳаммадан ҳам шу кулги бўлди: аям шунча йил туриб дадамнинг қулоғи кемтиқ эканини кўрмаган экан.

Ҳамма кулишдан чарчаб жим бўлганда ҳалиги семиз хотин мени пайқаб қолди-ю, ёнига чақирди, бошимни силаб:

— Аянг тузалиб қолди-ку, хотинларнинг ичида нима қилиб ўтирибсан, кўчага чиқсанг бўлмайдими?— деди.

Мен индамадим, болалар мени уради, келгиндимиз, дея олмадим.

— Бозорбошига от ўйин келган эмиш, от ўйинини кўрганмисан?— деди хотин яна.

Мен яна индамадим. Бояги ёш жувон тиқилинч қилди:

— Гапирсанг-чи! Тилинг борми?

Мен нима дейишимни билмасдим. Семиз хотин икки қулогимдан ушлаб пешонасини пешонамга ниқтади.

— Гапирасанми, йўқми?

Аям Олим буванинг ташқисида турган вақтларимизда мени кўчага чиқармаганини, бу ерда рўзгор иши бўйнимга тушиб «уй қизи» бўлиб қолганимни, уерда ҳам, буерда ҳам ҳеч ким мен билан гаплашмаганини унубтиб:

— Ўзи шунаقا, индамас, «ичимдагини топ» бола чиқди,— деди.

Семиз хотин билагимдан маҳкам ушлади.

— Гапирасанми, йўқми?— деди ва ўрнидан қўзғалди.— Ҳозир иштонимга қамаб қўяман!..

Мен унинг қўлидан чиқиб қочдим. Хотинлар хўп кулишди. Булар чиқиб кетгунча кўча эшиги бўсағасида ўтирдим.

Бир неча кундан кейин Нурсуқдан дадам орттирган ошналарининг хотинлари ҳам «сичқон сурди»га келишиди. Булар ҳам менинг индамаслигимни пайқашди, бири: «Устанинг зап ўғли бор экану, соқов экан», дебди. Булар кетгандан кейин аям бу гапни дадамга куйиб-пишиб гапирди.

Куз кирди. Дадамнинг иши кўпайиб кетди шекилли, бир куни эрталаб: «Шогирд топгунимча бир-икки кун қарашмасанг бўлмайди», деб мени дўконга олиб кетди ва дамга солди. Мен ҳар куни дадамга ўхшаб саҳарда бориб хуфтонда қайтмасам ҳам, кун ёришганда бориб қоронги тушмасдан қайтар эдим. Куни бўйи дамнинг арқонини тортаман, қўйвораман, тортаман, қўйвораман...

Мен билан ҳеч кимнинг иши йўқ, гапириш керакмас, дамдан ҳар қанча зериксам ҳам шунга хурсанд эдим.

Бир куни попукли гилам дўппи кийган, барваста ва серсоқол Додархўжа деган бир қоратегинлик ўшанақа попукли гилам дўппи, яланғоч баданига олача тўн кийган яланг оёқ ўспирин болани бошлаб келди. Бу киши ўн икки йилдан бери Ортиқ оқсоқол деганинг жувозини ҳайдар, бола унинг укаси, оти Кулала экан. Кулала Қоратегиндан беш яшарлигидага келган, жувозхонада катта бўлган, авваллари акаси билан кўчама-кўча юриб ёф, кунжут ҳолва сотган, кейин бир темирчидагамаш бўлган экан. Акаси: «Кулалага ҳунар ўргатинг менга бошқа нарса керакмас», деди. Шундай бўлса ҳам дадам унга ойлик тайин қилди. Кулала суюниб дамни қўлимдан олди. Лекин бундан хурсанд бўлганим йўқ: яна уйда бўламан, аям яна уришиб, баъзан йиғламсираб мени гапга солмоқчи бўлади. Мен энди «инدامас» деган таънадан қутулиш учун одамдан, ҳатто аямдан ҳам мумкин қадар қочадиган бўлиб қолдим. Бу ҳол отаонамни катта ташвишга солиб қўйди. Аям кўп йиғлаб безор қилганидан кейин дадам мени ўша Учармаҳсумга элтиб ўқитди. Махсум менга хўп дам соганидан кейин тупугидан ялатди. Шундан кейин яна ҳам индамас бўлиб қолдим, бир сўз айтмоқчи бўлсан, бундан кейин нима дейишими ни ўйлаб, бор сўзни ҳам унтар эдим.

«ЗИНГЕР»ЛИ БОИ

Бир куни Кулала дўкондан ҳаллослаганича келиб: «Опа, етти ярим танга пул берармишсиз, уста акам «Зингер» оладилар» деди. Аям «Зингер» нима эканини суриштирмай уйга кириб, латтага ўралган бир ҳовуч танга-чақа олиб чиқди, ўзи пул санашни билмагани учун Кулалага тутди. Кулаланинг ҳовлиқишидан «Зингер» қизиқ нарса бўлса керак, деган хаёлда унинг кетидан чопдим.

Чорраҳанинг дўконимизга қарши бурчагида айвонлик кўк дўкон бўлиб, буни «лапка» дейишарди. Бу лапканинг олдига тумонат одам йиғилган, айвонга қўйилган сандал устида қоп-қора, қўнғизга ўхшаган, лекин уёқ-буёғи ялтироқ бир нарса турар эди. Ҳамма унга ҳайрат ва шубҳа, хавотирлик ва мароқ билан қарап, журъат қилган кишилар унга кўрсаткич бармоғини секин тегизиб, аста-аста чертиб кўрар эди. Лапкадан шаҳарлик, қайтарма ёқа камзул кийган бир киши дадамни эргаштириб чиқди. Кулала бир иргиб айвонга чиқди-да, қўли-

даги пулни дадамга узатди. Дадам пулни олиб бояги кишига берди. У киши сандалнинг бир чеккасига ўтириб, тиззасида бир нималар ёзди.

Говур, ҳар хил гап.

— Шапка тикадиган машина!

— Вой пангвош-эй, пошшолик гўсҳурмас, шапка тикадиган машинани қўлингга бериб қўймайди!

— Итёқа кўйлак, бўғма камзул тикадиган машина!

— Тўғри, қулоғини бурсанг бас, газламаси ҳам ичидা!

Шаҳарлик киши тиззасига қўйиб ёзган қофозини дадамга берди-да, сандалнинг устида турган ранг-баранг қийқимлардан бир нечтасини олиб машинада бир-бирига улади, тиккани қанчалик пишиқ эканини кўрсатиш учун қийқимларни бир-биридан узмоқчи бўлди. Қуроқ йиртиллию чокидан сўқилмади. Одамлар. «Ўҳа!» деб юбориши. Кимдир яқинроқ бориб:

— Қойилман! Айил тикса ҳам бўладими?— деб сўради.

— Бўлади, тўқим ямаса ҳам бўлади!— деди шаҳарлик киши, кейин ҳалойиқقا юзланиб, машина қандай савдо бўлганини айтиб берди.

Машинанинг баҳоси қирқ саккиз танга, учидан етти ярим танга нақд тўланса, олти ой мухлат билан насияга берилар экан.

Дадам машинани кўтариб, пастда турган Кулалага узатди. Шу дамгача тек турган ҳалойиқ бирдан гуриллади. Одамлар бир-бирини туртиб, итариб олға, энди машинани эмас, дадамни кўргани интилар, унга бирор ҳайрат, бирор ҳасад, бирор ҳавас билан қарап эди. Кулала машинани елкасига қўйди, икковимиз физиллаганимиизча уйга кетдик. Орқамиздан болалар дув эргашди.

Темирчи устанинг «Зингер» олганлиги дарров довруқ бўлиб кетди. Уша замониёқ шу атрофдаги хотин-халаж ўйнимизга ёнирилиб киришди. Буларнинг ичида индамаслигим учун менга таъзир бермоқчи бўлган семиз хотин ҳам бор эди. «Зингер»ни билар экан, эски дастурхондан менга бирпасда кўйлак тикиб берди. Мен ҳаммани ҳайратга солган кўйлакни кийиб дарров кўчага чиқдим. Атрофимда болалар чугурлашар, келгинди эканимни ҳам унубиб, ҳаммаси: «Зингерингни битта кўрсат», деб ялинар эди. Мен болаларнинг ялинганидан ўзимда йўқ суюниб чопқиллаганимча уйга кирдим ва қалдирғочдай чуғурлаб, аямга қайта-қайта:

— Болалар, зингерингни кўрсат, дейишаётитпи,— дедим.

Аямга «Зингер»ни ўргатаётган семиз хотин ялт этиб менга қаради.

— Вой, тилинг чиқиб қолипти-ку! — деди.

Аям ҳам ҳайрон бўлди, кейин суюндї.

— Махсум поччамнинг нафасларидан ўргилай, ўша кишига ўқитган эдик, — деди.

Уялиб кетдим. Кўйлагимни ечиб қўйдим. Аичадан кейин кўчага чиқдим. Болалар тарқаб кетишибди.

Бир-икки кундан кейин «Қайқувотлик Нодирхон тўра ҳам «Зингер» олипти», деган хабарни эшигдик.

Үёқда Нодирхон тўра, буёқда уста Абдуқаҳор!..

Сал кунда дадам оғизга тушиб кетди. Дадам маҳаллада «Зингерли бой» деб ном чиқарди, мен буни болалардан ҳам эшитдим.

Бироқ бу хурсандчилик узоққа бормади. Кулала бир куни «Зингерли бой шайтон арава миниб одам ўлдирган», деган гапни топиб келди. Шундан кейин гап чиқаверди. Аям ҳам ҳар куни кечқурун дадамнинг келишига бир дилсиёхлик топиб қўяр эди: «Намоз ўқимайди», «маҳаллага келганидан бери бирон марта ис чиқаргани йўқ», «маҳаллага қўшилмайди», «Зингер» олгунича ҳирсадай бўлиб қолган ўғлиниң қўлини ҳалолласа бўлмайдими?..»

Ота-онам катта ташвишга тушиб қолди. Аям йиғлар, дадам ичидан қиринди ўтса ҳам унга таскин-тасалли берар эди. Дадамнинг айтишига қараганда, Олим бува энди опасининг хунини даъво қилмайди, чунки ўзи «худонинг продаси» деган. Лекин бошқа гайларда жон бор эди. Ота-онам буларнинг ҳаммасини мени суннатга ётқизиш билан босмоқчи бўлди. Янаги ҳафта бир пул гурӯч дамлаб мени суннатга ётқизиши. Ота-онам бунчалигини қутмаган бўлса керак, имом бошлиқ бутуни маҳалла тўйга кирганда «хайрият» дейиши. Ош устида «Зингер»дан гап очилганда маҳалламизнинг имоми «Зингер» тиккан кийим намозликка ярамайди», дебди.

Дадам «Зингер»ни эски қопга ўраб тандирнинг тагига тиқиб қўйди, бомдод, шом ва хуфтон намозини маҷитга чиқиб ўқиидиган бўлди.

Шу билан тинчиб қолган эдик, яна ташвиш чиқиб қолди.

Бир кечаси саҳарга яқин Улмасой йиғлаганда аям уйғониб қараса, йўлакни тўсиб осилган шолчанинг олдида шопдай бўлиб бир киши турганмиш, аямнинг уйғонганини кўриб девордан ошиб кетиби. Яна бир куни эрталаб қарасак, тутнинг остига девордан иккита гувалак кўчиб тушибди. Уйимизда ўғрининг қўлига илингу-

дек ҳеч нарса бўлмаса ҳам жуда ваҳима бўлиб кетди. Бир-икки кеча дадам болта кўтариб ҳовлини айланиб юрди.

— Катта бойларни поштолик қўриқлайди,— деди дадам,— Мироқил пахтафурушнинг уйини ўгри босганда элликбошидан тортиб мингбошигача хода ютган, бу ёги шаҳардан терговчилар келган эди. Чакана «Зингерли бой»ни чакана ўғри босса ким узатган оёғини йиғади?

Дадам қаёқдандир каттакон, мен зўрга кўтарадиган қора тўппонча топиб келди; тўпионча бузуқ бўлса керак, кечаси эшик ва дарчани зич ёпиб, чироқда тузатди, зифир ёги билан мойлади, кечалари бошига қўйиб ётадиган бўлди. Аям ўғридан ҳам кўра тўппончамиз борлигини бирор билиб қолишидан қўрқар, унинг номини айтиш керак бўлиб қолса, «тўппонча» эмас, «мошина-қўшиқ» дер эди. Дадам бир куни аямни уришиб берди:

— Унақа демагин, тағин «мошина-қўшиқ» ҳам олипти, деган гап чиқмасин!

Ҳар нечук «Зингер» туфайли болалар орасида обрўйим ошиб кетди, болаларнинг ўйинига қўшиладиган, ўшалар қатори чуғурлаб, шовқин солиб югурадиган бўлдим.

Бироқ, Яйпандан Қўқонга кўчадиган бўлиб қолдик.

Анжир хазон бўлай деганда Қўқондан амаким келди. Амакимни илгари кўрганим эсимда йўқ, у киши дадамдай чўққисоқол бўлса ҳам унга қараганда новчароқ, барваста бўлиб, кўрсатгич бармоғини дам-бадам бурнининг ёнидан юқорига суриб димоғини тортиб қўядиган одати бор экан.

Амаким уста Абдураҳмон қизи Савринисони ўз қўлида ўсан шогирди Азимга бермоқчи, бу ерга келишдан мақсади Яйпан бозоридан арzonроқ гуруч ва зифир ёғи олиш ва шу билан бирга Гирмон билан уруш бошланганини айтиб, бизни шаҳарга кўчгани даъват қилиш экан.

Уруш бошланганига бир ярим ойча бўлибди. Буни амакимнинг ўзи ҳам ўтган жума куни эшитиби: элликбоши жума намозидан чиқсан одамларни тўхтатиб: «Бекорчи темир-терсакларинг бўлса мачитга келтириб ташланглар, поштоликка керак», дебди. Амаким секин: «Поштолик буни нима қиласи, мунча назари паст бўлмаса?» деб сўраса, элликбоши «Гирмон билан уруш бошланниб қолди, темир-терсакдан ўқ ясалади», деб жавоб берибди.

Биз уруш нима эканини билмасак ҳам амакимнинг: «Ҳаммамиз бир жойда бўлайлик», деганидан кўнглимизга фулгула тушди.

Дадам эртасига бозор куни амакимга керакли нарсаларни олиб берди. Амаким шу куни кечки пайт Қўқонга жўнар олдида аямга тайинлади:

— Тўйда ўзинг хизмат қилмасанг бўлмайди, овсинг тамом бўлган... Шошилишмнинг боиси ҳам шу, бечора қизининг тўйини кўриб ўлсин,— деди.

Аям ҳаммадан ҳам «Зингер» даҳмазасидан қутулишига хурсанд эди.

Янаги ҳафтанинг ўрталарида бутун рўзгор ва дўконимизнинг асбоб-ускунасини битта аравага ортиб Қўқонга жўнадик.

ҲУР ҚИЗ

Қўқонга туш маҳалида кириб келдик. Қўчаларда одам кўп, худди Яйпаннинг бозор кунинга, йўқ, ҳайитга ўхшайди. Жангур-жунгур извошлиар, арава, гумбур соявион аравалар кўп, онда-сонда эшак ёки одам қўшилган эшак аравалар ҳам кўриниб қолади. Қўчанинг икки бети тўла лавка, дўкон; темирчилар, мисгарлар тарақлатгани-тарақлатган. Ясаниб нағма чалиб кетаётган бир болани кўриб қолдим. Бир жойга келганимизда худди азага келган бир ҳовли хотин бараварига узвос тортиб йиғлагандай ваҳимали бир товуш эшитилди. Мен ҳайрон бўлиб қолган эдим, дадам; «Қўрқма, зовут, Мирраббий-бўйнинг зовути, одам чақирияпти», деди.

Амакимнинг ҳовлиси Қипчоқариқ деган маҳаллада, толларнинг остига кўмилган анҳор бўйидаги пастқам ҳовлилардан бири экан. Ярмини каттакон тол қоплаб ётган ҳовлида бизни бошдан-ёёқ оппоқ кийинган бир кампир билан озғин, ранги заҳил, лекин қоши-кўзи қонқора, сариқ кўйлак ва қизил желетка кийган бир қиз қарши олишди. Кампир дадамнинг онаси, қиз амакимнинг қизи Савринисо экан. Кампир дадамни қучоқлади. Қиз аямнинг кўксига бошини қўйиб йиғлади, кейин юз-кўзини артиб мени қучоқлади, ўпди. Иккови бизни тандир ва ўчоқ қурилган бостирмаға, ундан қоронғироқ ўйга бошлаб киришди. Бу уйда амакимнинг оғир бетоб хотини ётган экан. Бетоб озиб чўп бўлиб кетган, чақчайиб турган кўзларидан одам қўрқар эди. Савринисо мени ҳовлига олиб чиқди, рўнарадаги янги уйнинг зинасига ўтқазиб гапга солди, желеткасининг чўнтағидан иккита парварда олиб берди, кейин: «Хозир Faффоржон мактабдан келади, бирга ўйнайсиз», деди-ю, қайтиб кетди, анчадан кейин яна чиқди, қўлимга бир бўлак совунак ҳолва берди.

Шу срада Гаффоржон келиб қолди. Мен уни қўлидаги китобидан танидим. Гаффоржон менга қайрилиб ҳам қарамай, китобини сўрига улоқтирди-ю, бориб толнинг каллагидан бир нима олмоқчи бўлди. Савринисо бориб унинг қулоғига бир нима деди. Гаффоржон бариллаб берди. Савринисо яна бир нима деган эди, Гаффоржон ерга ўтириб, сёқларини типирчилатиб йифи бошлади. Савринисо менинг олдимга қайтиб келди. Гаффоржон узоқ йиглади, сидирғасига эмас, дам олибдам олиб, бирон нарсага алаҳсиб қолса, йиглашни унубтиб, яна эслаб йиглар эди.

Ўйдан кампир чиқди, Гаффоржонни кўриб, худди бир кор-ҳол бўлгандай унинг олдига югуриб борди, бошини силаб гап сўради.

— Дадамни айтиб келгин, десам шунаقا қилиб ўтирибди,— деди Савринисо.

Кампир бақириб берди.

— Кўшнининг боласини юборсанг бўлмайдими!— деди ва енгидан бир нималар олиб Гаффоржонга бердида, алдаб-сулдаб кўчага чиқариб юборди.

Савринисо ҳовлига сув сепиб, сўрига жой қилди. Мен нима қилишимни билмай кўчага чиқдим. Муюлишдаги кўприк бошида болалар туришган экан, яқин бордим. Булар мендан ётсирашмади. Гаплашиб кетдик. Бироқ кўп ўтмай, булар менинг ҳар бир сўзимдан кула бошлади, бири «қишлоқи» деб қўйди. Мен, масалан, «дўкан», «нон», «бола» деб ўрганганман, булар «дикон», «нун», «бала» дейишар экан. Шундан кейин менга рўйхуш беришмади. Шунда Гаффоржондан: «Бу бола бизнинг қариндошимиз», деган гапни шунча кутдим, айтмади, болалар қаёққадир кетаётганда менга «юр» ҳам демади.

Қайтиб келдим. Амаким ҳам келибди. Савринисо ўчоқ бошида, бошқалар сўрида гаплашиб ўтиришган экан. Сўз тўй ҳақида бораётган эди.

— Онаси ҳам шунга илҳақ бўлиб кўз юмолмаялти,— деди кампир нафаси титраб,— қачон олдига кирсам: «Тўй қачон, кўзим очиқлигида қизимнинг тўйини кўриб қолай», дейди. Ўзимнинг ҳам шартим кетиб, партим қолгани... Вақтида одамларга ўтқазиб қўйганим бор, тўёнага ким нима олиб келишини билмасам ҳам, ҳар нечук, умидим катта, ўз қўлим билан берганимни ўз қўлим билан олай...

Кечаси Савринисо онасинида, кампир билан амаким ва Гаффоржон янги ўйда, биз ҳовлидаги сўрида ётдик. Ота-онам хийла вақтгача шивирлашиб ётишди.

— Савринисонинг Азимга ҳеч ҳам кўнгли йўқ экан,— деди аям,— боя сувхонада мени қучоқлаб зор-зор йифлади.

Дадам аямни уришиб берди.

— Қизиқмисан ўзинг, дунёда қайси бир қиз кўнгли бўлганга тегипти? Қайси бир қиз кўнгли бўлмаганга тегмапти? Тушириндида йигламасдан аравага чиқсан келин борми?

Эртасига кечқурун иккала аммам келишди. Аям шуларнинг олдида амакимга сўз қотди:

— Савринисо ўн олтига энди тўлди, шу ишни бирон йил бўлса ҳам пайсалга солинса бўлмасмиан?— деди.

Бу гап дадамга ҳам маъқул тушди шекилли, сўзга оғиз ростлаганида амаким шовқин солиб берди:

— Ўзинг неча ёшда эрга теккансан?! Ўн тўртда эдинг! Нима қиласан Саврини қаритиб!

Кампир минғиллади.

— Абдураҳмон узил-кесил гапни айтиб қўйган, бу тўғрида бир нима дегани ҳеч кимга сўз қолганий йўқ!

Тўй келаси ойнинг саккизи, жума кунига тайинланди. Эртасига Савринисо йўлакда дадамнинг оёғига йиқилди, товуш чиқармай куюниб йиглади. Дадам уни юпатди, «ҳамманинг ҳам бошида бор», деган гапларни айтди.

Мен бир куни Савринисонинг азоб-уқубатларига сабаб бўлаётган Азимни кўриш учун амакимнинг дўконига бордим. Азим мўйлаби энди сабза ургани, пешонаси тор, кўзлари катта-катта, бўйи пастроқ бўлса ҳам ҳар елкасига тўрттадан одам сиғадиган бир йигит бўлиб, дадамнинг айтишига қараганди, «босқончимисан босқончи, босқонни бошидан ошириб уришни Кўқонда шу расм қилган» экан. У дудуқ, хийлагина дудуқ бўлишига қарамай шўх, хуячақчак, яхшигида асқия ҳам қилар экан. Кулала асқияда енгилганида унинг дамини қайтариш учун: «Сиз менинг отимни айтгунингизча онам яна битта Кулала туғади» деб шахсига текканида, Азим хафа бўлиш ўринига қотиб-қотиб кулди.

Амаким Яйпашга борганида бизга уй ижарага слив қўйишини ваъда қилган эди, олиб қўймабди. Шунинг учун уй топилгунча, балки тўй ўтгунча биз шу ерда турадиган, дадам ўзи дўкон очгунча амакимга қарашибадиган бўлди. Бу орада мен сиқилиб қолдим; кўчага чиқиб болаларга қўшилолмайман;Faффоржон мактабдан келганидан кейин қулоқни қоматга келтириб нуқул най пуфлайди, чалолмайди, фақат пуфлайди, бундан зерик-

са, кўчанинг у юзидаги ботқоққа бериб бақа ўлдиради. Менга эътибор қиласиган, қўли текканда сўз қотадиган бирдан-бир одам Савринисо бўлиб қолди.

Савринисо бир куни кампирдан жавоб сўраб мени Кўмир бозорида турадиган кичик аммамнинг уйнга олиб борди. Аммам қизи Мукаррам икковимизнинг қўлимизга пул бериб, роҳатижон егани яқин Фишткўприка юборди. Фишткўприк Кўмир бозоридан анча нарида экан. Биз Кўмир бозорида қанорларда кўмир ортилган туяларни, ундан нари ҳар хил ялтироқ нарсаларга тўла боқ-қоллик дўконларини томоша қилиб бордик; Фишткўприкнинг икки томонида заранг коса тутиб тиланаётган пес-моховлар, олдига майда тош уйиб ром очаётган фолбиниларни оралаб, кўприкнинг у томонига ўтдик. Янги дўконда ўтирган жиккаккина чол олдидағи музни қириб ликопчаларга солди-да, устига қошиқча билан шинни оқизиб қўлимизга берди. Роҳатижонни қошиқчанинг учидаги олиб узоқ едик.

Кайтдик. Қелиб қарасам, Савринисо йиглайвериб шишиб кетибди, лекин йиғлаганини билдирамаслик учун мени гапга солди, икки гапнинг бирида кулар эди.

Эртасига иккала аммам келишди, кампир учови узоқ гаплашганидан кейин паранжи ёпиниб қаёққадир кетишиди. Иккала аммам нима учун келганини, кампир учови қаёққа борганини шу куни кечаси аямнинг дадамга айтган гапларидан билдим: учови шу маҳаллалик Банди эшонга бориб илму амал қилдиришибди, Савринисони Азимга иситтиришибди. Шундан кейин, билишимча, Савринисо кампирнинг зиқнови билан, жўмрагига пахта тиқилган сопол обдастадан сув ичадиган, фақат кампирнинг қўлидангина овқат ейдиган, амал кўмилган кўча эшиги останасидан нари ҳатламайдиган бўлди.

Тўй куни яқинлаша бошлади. Савринисо нуқул мени қучоқлаб товуш чиқармай йиғлар эди.

Янги ой чиқди. Сешанбадан бошлабFaффоржон икковимиз узоқ-яқиндаги қариндошларимиз, таниш-билишларимизни тўйга хабар қила бошладик, катта аммамизни айтгани Ойимқишлоққа бордик. Аммамиз бир дўппи ёнгоқ берди. Ёнгоқни Faффоржон икковимиз бўлишиб олдик. Мен ўз тегишимни келтириб Савринисога бердим. Савринисо юз-кўзимдан ўпди, катта уйнинг зинасига ўтириб, амиркон ковушини ечди-ю, пошнаси билан ёнгоқни чақиб, биттасини ўзи еса, иккитасини менинг оғзимга солди. Ёнгоқ тамом бўлганидан кейин Савринисо бoshимни тиззасига олиб, силаб бир куй мақомига тебра-

ниб ўтирди. Чаккамга бир томчи илиқ ёш томди. Станцияда паровозлар бир-бирига навбат бермай қичқирав эди. Савринисо ўйчан, лекин беихтиёр товуш чиқариб гапира бошлади:

— Поезд мени чақирияпти.. Чақир! Қаттиқроқ чақир, бораман! Мени узоқ-узоқ юртларга олиб кет!

Қаёқдандир пайдо бўлган амакимнинг бақирган товуши эштилди.

— Қаёққа олиб кетади!— деди ва Савринисога томон отилди.

Мен аранг қочиб қолдим. Амаким даҳшат ичидаги ўзини уйга урган Савринисонинг кетидан отилиб кирди. Савринисонинг аввал «Дадажон!» деган чинқирифи, кейин мушукдай вағиллагани, ниҳоят, инграгани эштилди-ю, жим бўлиб қолди. Бу жимликда кампирнинг товуши эштилди.

— Ҳой, болам, Абдураҳмон, эвида! Пўписа қилгин, қўрқитгин, наинки шунаقا урсанг!

Мен деразанинг олдида дағ-дағ титраб турардим. Қоронғи уйдан аям чиқди, менинг ранг-қутум ўчганини кўриб югуриб келди, қумғондан сув олиб юзимга сепди, гап сўради. Мен жавоб беришга улгурмай ичкаридан амаким чиқди ва онамга «кир» деб ишора қилди-ю, оёғидан тушиб қолган бир пой ковушуни кийиб кўчага чиқиб кетди.

Онамнинг кетидан уйга кирдим. Савринисо тахмоннинг олдида мукка тушиб ўзини билмай ётар эди. Аям тахмондан кўрпа тортиб туширди, жой солди, қисқа қисқа нафас олаётган Савринисони кўтариб ётқизди. Аям кўтаргандага Савринисо эштилар-эштилмас ингради.

— Ваҳима қилма, ўлмайди, кечгача тузалиб қолади,— деди кампир бошидан тушиб кетаётган рўмолини пешонасига суреб.— Овсинингга айтмай қўя қол!..

Кампир чиқиб кетди.

Савринисо кечгача ҳам ўзига келмади, аксинча, иситма чиқарди. Аям унинг ёнидан жилмади. Мен гоҳ деразадан қарайман, гоҳ эшикка бош тиқаман, Савринисо кўзини очишини, мени чақиришини кутаман, ундан ҳам кўра бирдан: «Ва-а, ҳаммаларингни алдаган эдим» деб ўрнидан туриб кетишини хоҳлар эдим.

Шомдан кейин дадам билан амаким келишди. Дадам Савринисонинг ёнида бирпас ўтиргандан кейин елкасига секин туртди. Савринисо кўзларини хиёл очди, лекин осма чироқнинг хира шуъласида дадамни танима-

ди, синчиклаб қарашга дармони етмади шекилли, кўзини яна юмди. Дадам ташқарига чиқди. Эшик олдида қилишига ўкниб, бошини қуи солиб турган амаким имо билан: «Қалай?» деб сўради. Дадам индамай зинадан тушиб кетди.

Ярим кечага бориб Савринисо оғирлашиб қолди. Ҳеч ким, ҳатто кампир ҳам кечаси билан кўз юммади. Вожеадан ва ҳозирги аҳволдан Савринисонинг онаси хабардор бўлиб қолмасин учун ҳамма оёқ учида юрар, шивирлаб гаплашар эди. Саҳарга яқин амаким она-боланинг қўшмозор бўлишидан қўрқди шекилли, хотинини бир баҳона билан қўшниси — яқинда қазо қилган Абдураззоқ ямоқчининг уйига элтиб қўйди. Савринисо ўсал экан шекилли, дадам чуқур хўрсиниб аямга: «Бечора тугаб боряни, кўзларини кўрдингми, дунёга тўй-маётитпи», деди.

Савринисо ўша маҳалда узилган экан.

Ўлик ювилиб тобутга солингандан кейин азага келган хогинлар орасида: «Қизнинг ўнг биқуни моматалоқ бўлиб ётнити, зарб еган экан» деган гап ўрмалаб қолди. Буни фаҳмлаган фаҳмлади-ю, фаҳмламаган фаҳмламади, ёпиқлиқ қозон ёпиқлигича қолаверди.

Тобут кўтарилигандан амаким икки-уч қалқиди-ю чалқанчасига кетди. Одамлар уни уйига олиб кириб ётқизишиди. Амаким шу ётганича Савринисонинг еттисига ҳам, йигирмасига ҳам туролмади.

Савринисо дафн қилиниб, икки кун ўтгач, онасини Абдураззоқ ямоқчининг уйидан олиб чиқишиди. Кампир йиғлаб туриб худонинг иродаси, пешона, тақдири азал ҳақидаги узундан-узоқ даромаддан кейин Савринисо тўсатдан қазо қилганини унга айтди.

Тери-ю, суюқдан иборат бўлиб қолган бемор кўзларини катга очди, оппоқ тилини зўрга чиқариб, қонсиз лабларини ялаган бўлди, кўзларини яна юмди, киприклари ялтиради. Унинг куйгани, йиғлагани, фарёд чеккани шу, бундан ортиқقا мадори йўқ эди.

Ўзини билмай ётган беморга кампир тасалли берган бўлди.

— Бола бечора қиз кетди, у дунёда ҳурларга қўшилиб кетади...

Кунлар ўтган сайин бу хонадонга яна бир мусибат қора кўланка сола бошлади: ювучининг гапи аста-секин ўрмалаб, миришаббошининг қулоғига етадиганга ўхшаб қолди. Мен буни дадамнинг уста Ҳомиджонга айтган гапларидан билиб қолдим:

— Бу гап мишлошибининг қулоғига етса ёмон бўлади, ўриснинг закуни қаттиқ. Яйпандада бир қассебни арава уриб ўлдирганида Қўқондан йигирматача терговчи борди, икки кун ўликни жойидан жилдиргани қўймади, бутун бозорбоши уч ҳафта сўроқ берди.

Уста Ҳомиджон ваҳмак одам экан, бу гапни эшитгач, чўчиган хўроздай бўйини чўзиб, оғир-оғир киприк қоқди. Дадам иккови ҳамон оғир ётган амакимга сир бермай кўчага чиқади, уйга киради, шивирлашади... Уста Юнус, уста Ароқул деганлар келишди. Узек маелашат қилишди. Кампир буларнинг ҳеч биридан қочмаса керак, гапга аралашиб, ҳеч кимга сўз навбати бермасди:

— Олдини оламан деб исини чиқариб қўйманглар, худо хоҳласа, бу гап маҳалладан ташқарига чиқмайди, маҳаллада ўғлимнинг душмани йўқ...

Шундай бўлса ҳам булар, чамамда, закон биладиган бирон одамнинг таскин-тасаллисига муҳтож эди. Шундай одам маҳалланнинг ўзидан чиқиб қолди. Темирбой боққол деган бундан уч йил бурун бирор билан законлашиб саёзгача¹ борган экан. Уста Ҳомиджон шу одамнинг қўйнига қўл солиб кўрибди. Бу сада воқеадан, дадамлар тортаётган ташвишдан хабардор экан, гапни кўпайтирмай: «Даъвогар бўлмаса кимнинг ким билан иши бор?» депти.

Бу борада даъвогар йўқ эди.

Савринисонинг қирқи ўтгандан кейин Азим дудуқ йўқолиб қолди. Қидирилмаган жой қолмади. Ўша куни бирор уни Шалдирамоқда ғалтакарава сурин кетаётганини кўрибди. Ғалтакаравада гуллик қора лас кўрпа, қизил лўлаболиш, яна алланималар бор экан. Кўрган киши: «Иўл бўлсин, Азимбой» деса, Азим: «Ойим ўттиз бўлди», деган эмиш.

Бутун ҳовлнни тўлдириб турган Савринисо экан, ҳаммаёқ ҳувуллаб қолди. Савринисонинг зинада ўтириб амиркон ковушининг пошиаси билан ёнғоқ чаққани, тахмоннинг олдида мукка тушиб ётгани, одамларнинг елкасида лапанглаган тобут кўз ўнгимдан сира кетмас эди.

Бир куни шом пайтида анҳорнинг кўпригидан оёғимни осилтириб жимгина ўтирган эдим, ёнимгаFaффоржон келиб ўтирди.

¹ Саёз — судьялар съезди.

— Бир йили дадам мени Шоҳимардонга олиб борған эди. Шоҳимардоннинг йўлида битта тоғ бор, шу ердан ўтишда «Қирқ қизлар-у!» деб чақирсанг тоғнинг ич-иҷидаги ҳур қизлар «ҳувв» деб жавоб беришади. Савринисо опам шу ҳур қизларга қўшилиб кетди. Қатта энам шунаقا деяптилар. Шоҳимардонга борамиз. Дадам олиб боради.

Кошки эди ўша тоққа мен ҳам борсам, бор товушим билан ҳур қизларни чақирсан, ҳур қизлар, шуларнинг ичидаги Савринисонинг ҳам «ҳувв» деган товушини эшитсам...

Амаким бир оз ўнглангандан кейин дадам аямнинг кўз ёшларига раҳм қилиб шу маҳалладан ҳовли топди. Бунга жуда суюндим, чунки бу ерда амакимнинг кўзларидан, соқоли, қоп-қора қўллари, ҳатто жағи узилган ковушидан ҳам қўрқар эдим.

Биз Оқ домла деганинг ташқисига кўчадиган бўлдик. Ҳали дармонга кирмаган амаким ва унинг бемор хотинига аям қатнаб, Абдураззоқ ямоқчининг дастёр бўлиб қолган қизи Омина доимий туриб қарайдиган бўлди.

ХУДО

Оқ домланинг ташқиси бир вақтлар ташқи бўлиб, кейинчалик ҳовлисининг ярмидан кўпини янги меҳмонхона эгаллагани, уй бузилиб, ўрнига жувозхона солинадиган бўлгани учун қаровсиз қолган, ҳозир жиннихона қилиб қўйилган, домла шу ерда жинниларни ўқиб тузатар экан.

Оқ домла пешонаси, кўз осталари, бир чеккаси ва бутун бўйни оппоқ пес, бироқ нафасидан жинни шифо топадиган бўлгани учун ҳалиқ Пес домла дегани оғзи бормай, Оқ домла деркан. Биз кўчиб келадиган бўлганимиздан кейин уйнинг олдидағи харига занжирбанд қилиб қўйилган икки жинни янги отхонага олиб чиқишибди.

Дадам уйнинг шикаст-реҳтини тузатди, ҳовлини янтоқ ва қора шўрадан тозалади.

Кўчиб келган кунимиз эртасига эрталаб отхона томондан ғалати бир ўқириқ эшитилди. Дадам ишга кетган эди, аямнинг ҳайҳайлашига қарамасдан югуриб йўлакка чиқдим. Отхонанинг олдида норғул бир йигит устунга боғлаб қўйилган икки жиннини гаврон билан

навбатма-навбат урмоқда, домла эса кичкина гиламчада чўқкалаб, бошчни қўйи солганича дуо маҳомига тебраниб, ҳар замон-ҳар замонда жинниларга дам солмоқда эди. Жинниларнинг бири йигитга орқасини бериб жим, ҳатто гаврон тушганда ҳам сесканмасдан таҳт турибди, иккинчиси эса ҳар гаврон тушганда түядай ўкираётиди. Гаврон синиб тамом бўлгандан кейин домла юзига фотиҳа тортиб ўрнидан турди ва гиламчасини қоқиб қўлтиғига қистирди-да, битта-битта қадам босиб уйига кириб кетди. Маълум бўлишича, домла ҳар куни бомдоддан қайтганида жинниларни мана шу хилда урдириб ўқир экан.

Қайрилиб қарасам орқамда ранг-қути ўчган аям турибди. Аям кечқурун дадамга воқеани айтиб: «Бу ердан кўчамиз», деб туриб олди.

Бошқа ҳовли ҳадеганда топилавермади. Қўқоннинг бўри бўлиб улийдиган ва мушук бўлиб вагиллайдиган куз шамоли бошланиб кетди. Ўйимизнинг олдида айвон бўлмагани учун эшик сал очилса шамол уйни кўтариб кетгудай бўлар эди.

Жинниларнинг дод-фарёди, жиннилардан қўчадиган жин ваҳимаси устига яна уйнинг бу қадар ноқулайлиги қўшилган бўлса ҳам, аям бошқа ҳовлига кўчишдан айниб қолди, дадамга: «Майли, қишини шу ерда чиқарайлик, уёғи худо пошшо», деди; «Дадангга айт, кўчмаймиз, шу ер яхши», деган мазмунда менга ҳам гап ўргатди. Кейин билсам, амакимнинг уйида хизмат қиласидиган одам бўлмагани учун кампир бизникида турмоқчи, бунга ҳозир уйимизнинг торлиги ва ноқулайлиги монелик қилиб турган экан.

Биринчи қор учқунлаб турганда шу маҳаллалик Мўқим бува деганинг ташқисига кўчдик. Катта йўл бўйи, узун йўлакнинг ўнг томонидаги ҳовличанинг бирёғи — қоронғи ва пачақ бўз дўкони, бирёғи — меҳмонхона. Дадам ҳовличанинг ярмидан икки томонга иккита устуи ўрнатиб, чий тортиб қўйди.

Муқим бува тўзроқдай оппоқ, дўконига саҳарда кириб кетганича куни бўйи, баъзан кечалари ҳам шиلىқ-қа-шиқ, шиلىққа-шиқ бўз тўқийди, баъзан: «Худога шукур!» деган товуши эшитилиб қоларди. Унинг хотини — ўзига ўхшаган оппоқ Тўхта хола кўчиб келган куними ош қилиб йўқлаб кирди. У ҳам мусофирини «худо қилган бахти қора» деб билар экан. Унинг сўзига қараганда, кишининг мусофиратда тўккан кўз ёшлари охи-ратда этагига дуру гавҳар бўлиб тушар экан.

Тўхта хола ҳам фарзанд догини кўп кўрган, етти қиз, тўрт ўғлидан фақат иккита қизи қолган, бири Тўхлимерганга, бири Авғонбоқча тушган экан. Тўхта холанинг мусоғирга шафқатидан ҳам кўра фарзанд догини кўп тортганлиги уни аямга яқин қилиб қўйди. Шундай бўлса ҳам Тўхта хола уйимизга кам кирад, куни бўйи ва кечалари ҳам чарх йигирар эди, чилла кириб, совуқ заптига олганда, кампир «темирчининг арча кўмиридан бозиллаб турган сандал»ига исиниб олгани кўпроқ кирадиган бўлди.

Бир кечаси амаким икки хуфтон кечроқFaффоржонни олиб келди ва хўрсиниб, ҳамма кутиб турган гапни айтди: «Худо омонатини олди», деди. Дадам иккови чиқиб кетди. Faффоржон онасининг ўлганини пайқамаган экан, ётиб ухлади. Эрталаб азахонага аям ҳам кетди. Мен унинг боришини сира истамасдим, амаким кўз ўнгимдан кетмас эди.

Тушга яқин дадам бизга овқат қелтириб берди, кечқурун кампирни олиб келди; кампир касал экан, сандалнинг четидан жой қилиб берди-ю, яна кетди.

Эрта ётдик. Кампир сандал кўрпани ўзининг устига тортди. Faффоржон икковимизга жой солдим. Ухлаб қолдик. Бир маҳал Faффоржон уйғониб сув сўради. Қоронғида кампирнинг вағиллаган товуши эшишилди: «Ўл! Оғзингни очиб ёт, чанқоғинг босиллади!» деди. Мен етимга раҳмим келиб, сув келтириб бердим.

Аям азахонада бир ҳафтадан ортиқроқ қолиб кетди, лекин ҳар куни пешинда кампирга сиш қилиб бергани келарди. Кампирнинг дўппидеккина қозончаси бор экан, аям шунда ош дамларди. Ошни кампирнинг ўзи сузиб, бирорга манзират ҳам қилмай, якка ўзи ерди. Мен-ку суқланадиган бола эмас, дадам бирорнинг кўлидан битта ёнғоқ ҳам олдиrmай ўстирган, лекин шунча эрка ва тантиқлиги билан Faффоржон ҳам ғашлик қилмас, афтидан, шунга кўниkkан эди.

Шу-шу кампир билан Faффоржон бизникида қолиб кетди.

Кампир ҳар куни, шомдан кейин Faффоржон иккотимизни кўчага чиқармай намозлик ва ҳар хил дуолар ўргатарди; гўр азоби, қиёмат, фаришталар, шайтон ва бошқа кўк жониворларидан гапиради. Faффоржон кўпинча эркалик, тантиқлик қилиб бу гапларга чандон қулоқ солмасди, лекин мен қулоқ солмагани кампирдан ҳайиқардим. Кампир айтган жониворларни сал кунда кўз олдимга келтирадиган бўлдим: фаришта —

каттакон ларбона, ҳур — қанотли Савринисо, шайтон — түёкли, қадласи ҳурознинг тожига ўхшаган одам, арвоҳ — юрадиган кафанди ўлик, жин — бир оёкли арвоҳ, алвости — одамсимон қора ҳўқиз... Бир кечаси кампир худо нималарни қайси кунларда яратганини айтиб берди. Қайси куни нималарни яратгани эсимда қолмаса ҳам, кунлар ҳақида тасаввур қолди: шанба — парпаша паранжики рангида, якшанба — қорамтири қизил, душанба — кўк, сешанба — қоп-қора, чоршанба — кулранг, пайшанба — сариқ, жума — ҳаворанг.

Faффоржон сўфи Бадал эшоннинг хонақосида очилган жадид мактабида ўқир экан, онаси ўсал бўлгандан кейин дадаси мактабга юбормай қўйибди, онасининг йигирмаси ўтгандан кейин мактабни кампир эсга солди. Зотан, амаким Faффоржонни мулла қилиш эмас, кампирнинг қулоги ва жағини ярим кун бўлса ҳам тинчилиш учун мактабга берган экан.

Мактаб Галабоққолликда, бу ерга узоги билан учтўрт юз қадам келса ҳам, Faффоржон ҳали бирон марта ҳам ўзи бориб келмаган, авваллари уни гоҳ Савринисо, гоҳ Азим олиб бориб олиб келаркан, энди бу вазифа менинг зиммамга тушиди.

Ҳар куни эрталаб кампир вағиллайди, Faффоржонни, баъзан ҳаммамизни қарғайди. Faффоржон йиғи-сиғи билан мактабга отланади, кўчага чиққандан то мактабига етгунимизча най пуфлайди. Бир куни хонақо эшигидан кирганимизда Faффоржон қўлини орқасига қилиб ҳовлида айланиб юрган чўққисоқол, пиёзи чакман ва чақмоқи телпак кийган бир кишини кўриб тўхтади ва шивирлаб: «Домла, Абдуваҳоб домла, ҳозир мени уради» деди. Домла бизни кўрди, кўрсатгич бармоғи билан имлаб чақирди. Faффоржон ҳарчанд қўрқса ҳам югуриб борди. Домла мени ҳам чақирди. Мен ҳам бордим. Домла авзойидан Faффоржонни урадигай бўлса дим, бегона бола олдида ургиси келмади шекилли, урмасдан, нега кичикканини сўради, унинг онаси ўлганнини эшишиб бошини силади, бир нималар деб кўнглини кўтарди. Faффоржон, калтак емаганига суюниб, ютурганича ҳужралардан бирига кириб кетди. Домла мени гапга солди. талаффузимдан қишлоқ боласи эканимни билди шекилли, қайси қишлоқдан эканимни сўради. Мен «кўчманчимиз» деёлмадим, қизариб кетдим шекилли, икки ёноғим ловиллаб кетди. Уялганимни кўриб домла бошқа гап сўрамади. Юурганимча хонақодан чиқиб кетдим. Пешинда Faффоржонни олиб кетгани

келганимда Faффоржон домла менга нима деганини сўради, жавобимни эшитиб: «Домла қишлоқ болаларини яхши кўради, найманчалик Мелибой деган болани пул олмай ўқитади», деди. Яна бир куни ўша Мелибой деган болани ўз кўзим билан кўрдим: олача гуппи тўн, қундузсиз телпак кийган бўлиққина бола экан. Кўп афсус қилдим, Абдуваҳоб домла гап сўраганда, фалон қишлоқданман десам, эҳтимол, мени ҳам мактабга олиб бепул ўқитар эди... Бироқ домлага яна рўпара бўлгани тортиндим. Қани энди мен ҳам эрката нишбати қўлсам, кўп гапирсам, беҳуда шўхликлар қилсанму кампир мендан безор бўлса, дадамга айтиб мактабга бердирса! Индамаслигим, қобиллигим кони зиён бўлди.

Бир куни Faффоржонни мактабга қўйиб келсан, аям ўчоқ бошида дам-бадам бурнини этаги билан артиб, товуш чиқармай йиғлаб ўтирибди, кампир сандалнинг четида дока рўмолини елка аралаш бошига ташлаб, худди кўршапалакка ўхшаб букчайиб, тез-тез тасбеҳ ўгираётибди. Кампир жуссасига, ҳол-аҳволига буткул мос келмайдиган қаттиқ ва ваҳимали товуш билан онамга вағиллади.

— Тур, чиқиб қорни кура! Йиғлама деяпман, ҳув кўз ёшинг ўз бошингни есин!

Аям ўпкасини тутишга ҳаракат қилди:

— Қор тинсин, ундан кейин курарман...

Кампир яна вағиллади:

— Қор қачон тинишини — худонинг ишини қаёқдан биласан, арвак!

«Арвак» деганда менинг кўз олдимга чўп-устихон, ранги оппоқ бола келар, аямнинг озғин ва ранги оппоқ экани хаёлимда ҳам йўқ эди, дарров қарадим, ҳақиқатан ҳам аям ниҳоятда озғин ва ранги оппоқ экан.

Жанжал бир пиёла чойдан чиқибди. Амаким бундан бир ҳафта бурун кампирга қадофи фалон пуллик бир юмалоқ тоза фамил чой келтириб берган, кампир уни ёстиғининг тагида асраб ёлғиз ўзи ичиб юрган экан. Чой шу бугун тугабди. Кампир бу чойнинг мақтовини яна эшитиш, қандай чой ичиб юрганини, Абдураҳмон Абдуқаҳдорга қараганда меҳрибонроқ эканини айтиб, келини олдида мақтаниш учун шу чойдан аямга бир пиёла берибди ва ичиб бўлганидан кейин «Қалай?» деб сўрабди. Аям чойнинг хушбўйлигини таъмини кампирнинг ўзидан эшитган, бу мақтовга ўзидан ҳам бир нима

қўшиш мақсадида хушбўйлиги ва таъми устига қоринни ҳам тўйдирар экан, демоқчи бўлиб: «Худди бир коса гўжа ош ичкандай бўлдим» дебди, шундай дептию, кампирдан балога қолибди: «Ана сен безотсан, ана сен бунақа нарсаларни қаёқдан биласон, наинки, шундак чойни гўжага ўхшатсанг!..» Шундан бошланган гап аямнинг рўзгор тутишига келиб тақалди:

— Сен болагинамнинг бирини иккита қиласидиган хотин эмассан! Уйда барака йўқ! Шу замонда чироғнинг шишаси ёрилса ким дарров янгисини олдиради, қоғоз ёпиштириб тутавермайсанми! Устингга хотин олиб бермасам мен ҳам юрган эканман! Кўйдирвораман!..

Имонсиз кампир укам Үлмасой икковимизни ҳам қўшиғига қўшди: «Сендан бўлган бола нима бўлар эди, итдан бўлган қурбонликка ярамайди...» деди. Бўйнимга осилган тавқи лаънат —«келгинди», «кўчманчи», «мусоғифир» деган сўзлар ҳам бир бўлди-ю, кампирнинг бу гали ҳам бир бўлди.

Шу ғалвадан кейин кампир пишириб ейиш, чайнаб ютиш мумкин бўлган ҳамма нарсани сандиққа солиб қулфлаб олди, ҳатто жўн чойни ҳам ёстиғининг тагига қўйиб, керак бўлганда бир чимдим берадиган бўлди. Кампир ҳар ишдан бир ишқал топар, ҳар баҳона билан аямни уришар, қарғар, дадамга чақиб урдирав, дадам сўзига қулоқ солмаса: «Она рози — худо рози, хотин топилади, она топилмайди!» деб ўзи ҳам йиғлар эди.

МенFaффоржонни мактабга олиб борганимдан ва олиб қелганимдан кейин ҳам кунни мумкин қадар Тўхта холанинг уйида ўтказишга тиришар эдим. Тўхта хола олдимга жийда, ўрик ва бошқа топган-тутганини қўяр, гапга солар, баъзан қизиқ-қизиқ эртаклар айтиб берар эди. Мен унга жуда эл бўлиб қолдим, бир куни чархининг чармаги синиб қолганда, янги чармак ясад бердим. Аям кампирнинг вағиллаши, қарғашидан нарироқда туришимни хоҳласа керак, Тўхта холанинг уйида эканимда ҳеч қачон чақирмас эди.

Бир куни кечки пайт Жарбулоқдан аямнинг уч-тўрт йилдан бери кўришмаган акаси келди. Дадам шидан келиб меҳмон билан кўришди-ю, уйда гўшт бўлмаса керак, Faффоржон икковимизга уч мири бериб, гўшт келтиргани буюрди. Кампир қараб турган экан, Faффоржон икковимизни чақириб қўлимиздан пулни олди ва дадамни четга тортиб қўлини пахса қилди.

— Уч мирига Серса ковушдай гўшт беради-да, нима қиласан гўшти, гўштиз кичири қилиб қўяқолсин! Қатиқ билан еса кичири ҳам яхши бўлади,— деди.

Аям буни энгитиб қолди. Назаримда меҳмон ҳам эшилди. Кампир овқатгача ҳам, овқатдан кейин ҳам қовоғини очмади, ниҳоят, меҳмоннинг олдида бир дилсиёхлик қилиш муддаосида бўлса керак, Faффоржонни тергади.

— Faффоржон, бугун мактабингда неча варақ китоб ўқидинг?

Faффоржон ҳайрон бўлиб қолди.

— Вараф ўқиганимиз йўқ...

Кампир вағиллади.

— Варақ ўқимаган бўлсанг, нимани ўқидинг? Домланг ўқитадими ўзи? Мустафонинг нечта тешиги бор?¹

Faффоржон «Мустафо»нинг ёзилишини билса ҳам «тешигини» санамаган экан, билмади.

— Жадид шу-да, Мустафони ўқитмайди,— деди кампир ва жадидни одам деб ўйлар экан, қарғаб кетди.— Худоё оғзидан қони келсин! Мустафо кўр қилсин!..

Кампир шақиллар, Faффоржон ҳўйнграп әди. Ҳамманинг дили сиёҳ бўлди.

Меҳмон кетди, аям йўлакка чиқиб йиғлади. Ётар маҳалида кампир қилмишига важ кўрсатган бўлди;

— Ўгай ака ҳеч қаҷон акалик қилмайди, сенга гап ўргатиб уйингни бузади. Бундан ташқари аканг юзида фариштаси йўқ одам экан!— деди.

Аям учинг гапларига гап қайтармади. Дадам ҳам индамади. Кампирга аямнинг: «Хўп, акам бундан кейин келмасин» демаганидан ҳам, дадамнинг индамагани кўпроқ алам қилди шекилли, шовқин солиб, «эрини миниб олган келиннинг дастидан» додлади ва аразлаб ўша заҳотиёқ амакимнинг уйига кетмоқчи бўлди. Дадам қўймади.

Бир куни аям пайт пойлаб туриб дадамга йиғлади.

— Яна кўзимга қора эчки кўриняпти. Жиннихона бўлса ҳам Оқ домланинг ташқиси яхши әди, ҳар нечук домла, дуо, инсу жинс йўламасди...

¹ Мустафо Муҳаммад пайғамбарнинг сифатларидан бири бўлиб, эски араб алифбесида «Мстфи» шаклида ёзилар, ҳақиқатан олдинги тўрт ҳарфнинг «р» сингари тешиги бўлар әди. Кампир саводсиз бўлса ҳам бу сўзининг ёзилишини кўрган, тешигини санаб ёдида сақлаган экан.

Дадам уни уришиб берди.

— Аҳмоқ бўлма, Оқ домланинг ўзи касал бўлиб ётган эмиш!— деди.

Мен сўйган бандасига касаллик юборадиган, болаларни ўзи бериб ўзи оладиган, одамларга жонни омонат берадиган, бизни кўчманчи, келгинди, мусофири қилган ва қилиш-қилмиши одамларга ранж-алам етказишидан иборат бўлган худонинг шакл-шамойилини, афтангорини, соҳт-сумбатини сира кўз олдимга келтиролмас эдим, бора-бора «худо» дейилгандага бошига елка аралаш дока рўмол ташлаб, сандалиниг четида кўршапалакдаи буқчайиб ўтирадиган кампир кўз олдимга келадиган бўлди.

Бирёқда «она рози — худо рози», бирёқда аямнинг ноҳақдан тўқадиган кўз ёшлари, дадам икки ўт орасида қолиб қийналса керак, дўконда иш жуда камлигидан нолишинига қарамай кейинги вақтларда уйга ярим кечалари келадиган бўлди. Бир кечасиFaффоржоннинг инжик-тантисигидан ва кампирнинг шанғиллашидан беизор бўлиб, совуқ ва қор ёғиб турганига қарамасдан кўчага чиқдим, амакимнинг дўконига бордим. Дўконнинг эшиги ёниқ. Фиштилик мачит, Бойтакўприкдам келадиган таниш-билиш усталар ва уларнинг шогирдлари тутаб ёнаётган каттакон тўнка атрофига тизилишган, китобхонлик бўлмоқда эди. Китобни хира осмачироқ остида ўғирган дадам ўқимоқда эди. Менинг кириб бир чекхада ўтирганимни ҳеч ким пайқамади. Дадам мулла эканини шунда билдим. Китоб ниҳоятда қизиқ, товламачи Далла деган бир хотиннинг қилмишлари ҳикоя қилинар эди.

Китобхонлик тамом бўлгандан кейин булар гаплашиб қолнишди. Мен уйга бориб воқеани аямга айтдим. Аям дадамнинг мулла эканини билар экан. Унинг айтишига қараганда, дадам китобни жуда яхши кўрар, камоли яхши кўрганидан тушига кирган, тушида Ҳасти Хизр бир китобдан бир-икки хат ўқитган, кейин ўша варақни йиртиб олиб дадамга егизган, шундан кейин дадам мулла бўлиб қолган экан. Далла ҳикоясидан эсимда қолганларини айтиб берган эдим, аям жуда ҳам қизиқиб қулоқ солди, кейин дадам келгандага ўпкалди:

— Уйга бевақт келасиз десам жонингизнинг ҳузурини топиб олган экансиз-да...— деди.

Аям бу гапни шундай бир оҳангда айтдики, шу билан: «Онанг тўқадиган заҳарни битта ўзим ютиб ўти-

рибман», демоқчи эканини ҳатто мен ҳам фаҳмладим. Дадам ўзини фаҳмламаганга солди.

— Диққатман, диққатман! Чилла ўтиб боряпти, ишнинг баракаси йўқ. Қишлоқ яхши эди,— деди.

Аямнинг жон-жаҳони ёришиб кетди.

— Уруш деб шаҳарга кўчган эдик, қани уруш? Қишлоққа кета қолайлик! Шаҳарда сувдан бошқа ҳамма нарсани сотиб оламиз, қишлоқда ундоқ эмас эди...

Бу гапдан кампир хабардор бўлиб ҳовлини бошига кўтарди, аямни юлмоқчи бўлди.

— Келин деганинг худойи таоло она-болани бир-бираидан жудо қилишга яратган! Илму амал билан боламни ўзингга қаратиб олгансан!

Кампир супургининг устига ўтириб, шапалогини ча-параста қилиб аямни хўп қарғади. Кампир ҳар сафар қарғиш-дуога қўл кўтарганида аям йиғлар, унинг қарғишлиари дарров бизга тегадигандай чинқириб, Ўлмасой иккоғимизни бағрига босар эди. Дадам ҳарчанд хуноб бўлса ҳам, онасига қарши бирон сўз айтмас эди.

Кунлар фурбат билан бошланиб фурбат билан тугар эди. Шу орада Ўлмасой касал бўлиб қолди-ю кўчиш тўғрисида бошқа гап очилмади. Кампирнинг жағи бироз тийилди.

Боласининг касал бўлишидан юрак олдириб қолган аям нима қилишини, ўзини қаёққа уришини билмай, феъли тез бўлиб, дадамга, ҳатто кампирга ҳам шовқин соладиган бўлиб қолди. Кампир боланинг касал бўлишига бирдан-бир сабаб аямнинг «касофат»лиги деб билса ҳам қўшноч топтирди. Қўшноч келиб Ўлмасойни хипчин билан савалаб кўчирди, қора товуқ сўйиб қонлади. Банди эшон ҳар куни саҳарда аврод ўқир экан, аям ҳар куни саҳарлаб Ўлмасойни кўтариб авдорга борадиган бўлди; бир куни қўлимга бир обдаста сув бериб, мени ҳам олиб борди.

Банди эшоннинг катта ҳовлиси лиқ тўла хотин-халаж. Совуқ бўлишига қарамай, ҳамма рўпара келган жойга ўтириб жимгина қулоқ солмоқда. Ярмидан юқориси ойнавандлик баланд айвоннинг дамида Банди эшон жуда ҳам ёқимли товуш билан аврод ўқимоқда эди. Тонг ёришгандан кейин эшон авродни тугатиб фотиҳага қўл кўтарди. Ҳамма гуриллаб юзига фотиҳа тортди. Шундан кейин ҳар ким топган-тутганини гавдалик бир кампирга топшириб тарқалди.

Шу куни кечга бориб Ўлмасой кўзини очди. Ҳаммамиз суюндиқ. Аям саҳарда Ўлмасойни кўтариб яна ав-

родга кетди. МенFaффоржонни мактабга қўйиб келдиму кампирнинг дод-фарёди устидан чиқдим: аям авроддан Ўлмасойнинг ўлигини олиб келибди... Аям эшикнинг ёндорисинга суюниб, икки қўллаб жагини ушлаганича тек турар, амаким унга бир нималар деб тасалли бермоқда эди.

Одам йигилди, қавм-қариндошлар келишди. Пешинда маҳалла жойнамоз ёпилган замбилин кўтариб кетишиди.

Шу билан уйимиз худди қабристондай жимжит бўлди-қолди. Кампир, ҳатто Faффоржоннинг ҳам товуши чиқмас эди.

Қиши чиқди. Деворларнинг кавагида қурбақалар қурриллаб, том ва деворларда мусчалар ҳу-ҳулаб қолди.

Қишлоққа кўчиш ҳақида аям бўлак оғиз очмаган бўлса ҳам, дадам шунинг ҳаракатида юрган экан шекилли, бир куни хушхабар топиб келди:

— Дунёда ҳали ҳам жаннати одам кўп, Қудашга кўчамиз, ҳовли-жой, дўкон ҳам тайёр, деди.

Амакимнинг қудашлик Тўрақул вофуруш¹ деган бир таниши бор экан, шу одам дадамнинг қишлоққа кўчиш нияти борлигини билиб: «Бизнинг Қудашга ҳам темирчи ярашади, кўчиб борадиган бўлсангиз йўлингизга пойандоз соламиз», дебди ва уй-жой, дўкон ваъда қилибди. Дадам Қудашга бориб уй ва дўконни кўриб келди.

Кўчишимиз аниқ бўлиб қолгандан кейин кампир Faффоржонни олиб амакимнинг уйига кетди. Кўчишимиздан бир кун олдин аям икковимиз кампир билан хайрлашгани бордик. Кампир янги уйда ҳамон бошига елка аралаш дока рўмол ёпиниб, кўршапалакдай буқчайиб ўтирган экан. Аям шод-хуррам бўлса ҳам синиқ товуш билан хайрлашди: «Биз билан кетмас экансизда», деди. Аям бу гапни тил учида айтиётганини билиб турсам ҳам, «унақа дема», деган маънода секин биқинига туртдим.

Шундай қилиб ўрик гулини тўкканда Қўқондан Қудашга кўчдик.

ТЎРАҚУЛ ВОФУРУШ

Яйпан кўчалари кенг, лапкаси, отўйини бор, толларда бедана, кўча бўйи ва бозорбошидаги дўконларда

¹ Кошибларнинг молини кўтара оладиган савдогар.

каклик сайрайдиган обод қишлоқ эди. Қудаш кўчалағи тор ва зғри-бугри, биронта дўкон бўлмаса ҳам кўзимга йўнайдан яхшироқ кўринди. Йўл бўйидаги деворсиз, девори қулаган, нураган боғлар, қниғир-қийшиқ ўйларни қучоқлаб ётган чорбоглар қийғос гулга кирган, бутун қишлоқ каттакон боққа ўхшарди. Қулала юриб кетаётган араванинг орқасидан сакраб тушди, йўл бўйидаги гулдан тушиб қизарган ўрпкнинг шохини эгиб ғўра олди, аравага етиб олиб ғўрани ҳаммамизга улашиди. Ғўра чигитдан катта эмас эди, лекин еганимда ҳаммаёқни баҳор ҳиди тутиб кетди, бутун баҳорни шу чигитдаккина ғўранинг ичига қамаб қўйилгандай туюлди.

Ҳамма далада бўлса керак, одам кўринмайди. Ҳаммаёқ жиһжит, фақат қушлар чуғурлайди, арава ғижирлайди, от тап-туп қадам ташлайди, сўлиқ шиқирлайди. Каттакон қайрағоч остидаги чимкўприқдан ўтиб чапга қайрилдик, қумлоқ ариқ бўйидан бориб, ток чирмашиб чиққан, чумчуклар чуқурлашиб қулоқни қоматга келтираётган қари терак остида тўхтадик.

Тўракул вофурушининг бақатеракнинг остидаги янги дарвоза, унинг ўзи йўқ, бизнинг келишимизни қўшнисига айтиб қўйган экан.

Биз турадиган уй аслида янги отхонанинг ярми бўлиб, йўлакка дарча қўйилган, қолган ярмига кўча томондан эшик очилиб дўкон қилинган экан.

Юкимиз туширилаётганда Қулаланинг акаси Додархўжа келди. У қишида Ортиқ оқсоқолникидан кетган, Қудашга келиб, бу ерда ҳам жувоз ҳайдар, кўчама-кўча юриб ёғ сотар экан; «қишлоққа темирчи келади» деган гапни эшитиб, вофурушдан суриштириб қараса, биз эканмиз. Додархўжа кечгача қарашди. Ўзоқ, мўри қурилди, дам, сандон ўрнатилди. Ўйга похол тўшалди.

Кечқурун новча, ориқ бир чол худди икки-уч жойидан букилиб, синиб кетишидан хавфсирагандай эҳтиёт билан қадам босиб келди. Унинг бурни худди бир нарсадан жиркангандай жирилган, оғзи ярим очиқ, димоғи билан гапирадар эди. У дўконга кириб дадам билан сўрашди, кейин йўлакдан бориб ўрта эшикка кириб кетди-ю, бирпастдан кейин патинисда тўртта ион, чой олиб чиқди. Вофуруш узоқ ўтирмади, ёнидан боғичига иккита кўзмунчоқ тақилган қора ҳамённи олди, кўздан пана қилиб ёнбошида пул санади-да, дадамга бир нечта кўк қофоз узатди.

— Биламан, камхаржсиз, бизга саксонта ўроқ ясаб берсангиз бас,— деди ва чиқиб кетди.

Дадам жуда хурсанд бўлиб кетди, пулни санамасдан белбоғининг қатига тиқди.

Вофуруш кетгандан кейин Додархўжа бошини ли-киллатди.

— Пулни олдингиз, уста, бо панд еманг! Бу одам соғ аждарҳо! Үликнинг ёғини, тирикнинг тирноғини, ейди бу!

Дадам кулиб қўя қолди.

Лекин Додархўжа билиб айтган экан. Вофуруш ҳар куни, кун оша эрталаб ёки кечқурун оғзи ярим очиқ ва бурнини жийирганича дўконга кириб келади, шэшиб: «Уста, майда пулингиз бўлса бериб туринг» ёки «Кулала бизга фалон нарса келтириб берсин, кейин суришиб кетамиз», дейди. Унинг сўрагани арзимаган нарса бўлгани учун «йўқ» деб бўлмас, берилгандан кейин қайтариб олиш иоқулай бўлгани учун ҳисобга кирмас эди. Дадам шундан безор бўлди шекилли, вофурушининг буюртмаснга етадиган кўмири, темир бўлса ҳам, шаҳарга тушиб бор пулига улгуржи кўмири, темир олиб чиқди ва вофурушни кўрганида камхаржлигидан но-лийдиган бўлди. Вофуруш ҳақиқатан «кейин суришиб» кетиладигани учун ҳеч нарса сўрамайдиган бўлди, лекин бошқа йўлга ўтиб олди: дўконга тез-тез келиб «дарров биттагина» теша ё доскалла, ё бошқа бирон нарса ясаб беришни сўрайдиган бўлди. Дадам хуноб бўлар, лекин унинг сўровини қайтаролмас, Кулала мийиғида кулиб: «Үликнинг ёғи-ю, тирикнинг тирноғи», деб қўяр эди.

Дадам вофурушининг саксонта ўроғини бериш, шу билан бирга арнага ўроқ тушгунча яна кўпгина ўроқ ясаб қўйиш учун аzonдан хуфтонгача дўкондан чиқмай қўйди; оғир ишда Кулалага тез-тез дам бериш учун мени дамга солди. Мен ҳам шулар қатори ишлаб, куни бўйи дам босардим.

Дадам саксонта ўроқ устидан бўнак олганида кунинга ясадиган ўроғининг бир қисмини вофурушга бериб, қолганини ўзи сотишни кўзлаган экан, бироқ вофуруш ҳар куни кечқурун бурнини жийирганича дўконга кириб, бор ўроқни олиб кетаверди.

Деҳқон арпа, беда, буғдойни ўриб олиш учун бу кунларда фақат ўроқ сўрар, бошқа ҳеч қанақа ши кўтариб келмас эди. Вофуруш бир куни кечқурун келиб

тайёр ўроқларни чиптага ўраётганида дадам ётиғи билан арзини айтди:

— Бўнакка берган пулингиз кўмир билан темирга кетиб қолди, чой-чақага бир-иккита ўроқ ташлаб кетмасангиз бола-чақа қийналиб қолди.

Вофуруш, оғзи ярим очиқ, бурнини жийирганича дадамга қараб қолди-ю, анчадан кейин димоги билан:

— Яна беш-ўн танга пул берайми? — деди.

— Йўқ, қуллуқ,— деди дадам,— аевал қарзни узай... Ҳар куни бир-иккита ўроқ ташлаб кетсангиз бас...

Вофуруш ўроқ ўралган чиптани чилвир билан маҳкам боғлар экан, тўйниллади:

— Унда қандоқ бўлади?.. Унда саксонта ўроқни қачон оламану қачон сотаман? Ўроқдан менга бир нима қоладиган бўлса мавсумида қолади, мавсумидан кейин устига бир нима қўёлмайман! Ўзингиз ўйланг, инсоф қилинг! Мен сизга кўк қофозларни шарақлатиб санаб бердим, қўлингиз мўмай пул кўрди. Бозор менга кўк қофоз бермайди, худо берса томизади, холос. Мен томганини ялайман.

Дадам ҳазилга олди:

— Нима қиласай, кўк қофозингизни қайтариб берайми? Вофурушнинг аччиғи келди.

— Лафзингиздан қайтасизми? Одамга пулдан ҳам, молдан ҳам кўра лафз керакдир дейман! Майли, лафзим йўқ, одамгарчилигининг таги тешик, десангиз шунга қараб гаплашамиз!

Дадам индамади, лекин бунақа индамаслик индагандан ёмонроқ эди. Вофуруш кейинчалик: «Бир очга, бир яланғочга тегма», деб ўйлаган бўлса керак, ҳар куни биттадан ўроқ ташлаб кетадиган бўлди.

Шундан кейин дадам хуфтондан кейин ҳам ишлаб, ўзимиз учун ўроқ ясайдиган, Кулала вофурушга тегишли ўроқлардан «уриб» бозор кунлари сотиб келадиган бўлди. Бироқ вофуруш Кулалани бозорда тутиб олибди, бир-икки шапалоқ уриб, қўлидаги учта ўроқни тортиб олибди. Кулала йиғлэб келди. Дадам индамади, лекин бир қоши баланд, бир қоши паст бўлди. Бу унинг ниҳоятда дарғазаб бўлгани аломати эди.

Кечқуруп ранг-кути ўчган Додархўжа келди, Кулаладан бир икки оғиз гап сўради-ю, қўлидан ушлаб, йўлакдан диканглатганича ўрта эшикка томон олиб борди, эшикни қоқди. Вофуруш товуш берди, анчадан кейин келиб эшикни очди ва Додархўжанинг авзойини кўриб данг қотиб қолди. Додархўжа Кулалани бўйни-

дан ушлаб итарпб юборди. Кулала вофурушнинг оёғи остига йиқиңдиди.

— Ур, даюс!— деди Додархўжа Кулалани кўрса-тиб,— бо бир ур, ўлдир!

Вофуруш жон талвасасида бенхтиёр:

— Уста!— деб бақирди.

Дадам унинг товушини албатта эшилди, лекин келмади.

Додархўжа вофурушнинг ёқасидан ушлаб бир силтади. Вофуруш дўмбалоқ ошиб кетди, кейин дарров ўрнидан турди, яна: «Уста! Ҳо мусулмон одам борми!» деб бақирди. Дадам югуриб келди, вофурушга ҳамла қилмоқчи бўлган Дадархўжани ушлади, уришиб қўчага томон сурисиб кетди. Вофуруш дарров уйига кириб, эшигини занжирлаб олди.

Вофуруш икки кун кўринмади, учинчи куни эрталаб дадамни амин чақиритирди. Амин дадамга дашном берибди: «Қари одамни урдирибсиз, бу сафарча маъзур кўрамиз, лекин бундан кейин қадамингизни билиб босинг, қишлоқнинг дарвозаси бор» дебди, дадамнинг бир оғиз гапига ҳам қулоқ солмабди. Маълум бўлишича, Додархўжа қишлоқдан бадарга қилинибди, отқоровул уни Қўқон йўлининг ярмигача элтиб қўйибди.

Дадамнинг қилмишини амин бу сафарча «маъзур» кўрган бўлса, вофуруш ҳам маъзур кўрармикан? Дадам ташвишга тушиб, бошқа ҳовли ва дўкон қидириб қолди. Бироқ «қари одамни», яна Тўрақул бувани урдирган келгиндига ҳеч ким бошпана беришни хоҳламас, можаро тўғрисидаги гапга қулоқ солмас эди.

Дадам йиғилиб қолган ўроқларини олиб жума куни Яйпан бозорига кетди. Унинг мақсади фақат ўроқ сотиш эмас, Яйпандан ҳовли, дўкон сўроқлаш эди.

Кулала дўконни очиб ўтириди. Мен келганимиздан бери дам босиб болаларга қўшилмаганим учун ўзим якка ўйнаб кетдим, тупроқ қўчаларни, қумлоқ анҳор бўйларини кездим, кимсасиз бир боқقا кириб яrim дўппи жавпазак песа¹ териб чиқдим, анҳор кўпрагидан оёғимни осилтириб ўтириб песа еб ўтирганимда бирдан кўнглим тўлди-ю, кўкрагимдан йиғи ўрнига бир куй отилиб чиқди, куй кўкрагимдан ўзининг сўзларини етаклаб чиқди: «Қаерга борсам келгиндиман... болалар ўйинга қўшмайди...». Минифиллаб ўтириб ухлаб қолибман.

¹ Жавпазак песа — чала пишган, думбул ўрик.

Бир вақт кўзимни очиб қарасам, тепамда мендан анча катта бир бола аштархон гилоснинг шифил мева қилган бир шохини пичоқ билан йўниб турибди. Мен уйқусираб «шу ўрикнинг эгаси бўлса керак, ҳозир мени уради» деган хаёлда қолган ўрикни болага тутдим. Бола ўрикни индамай олди, бир-иккитасини еди, мени урмади, темирчининг боласи эканимни эшитиб, яктагининг чўнтағидан бир ҳовуч қоп-қора аштархон гилос олиб берди. Гаплашиб қолдик. Боланинг оти Холиқ экан. Ўртоқ бўлиб қолдик. Анҳорни бўйлаб юқорига қараб кетдик. Холиқ кўпдан бери пичоғини чархлатишни орзу қилас, лекин акаси пул бермагани учун бу орзусига етолмас экан, мен Кулалага айтиб чархлатиб бермоқчи бўлдим. Орқа кўчадан юриб Тўрақул вофурушнинг чорвоғига етганимизда, Холиқ баланд девор остидаги омбурга қўлидаги гилоснинг шохини ташлади ва менинг ҳайрон бўлиб турганимни кўриб. «Хайри олади» деди. Хайри Тўрақул вофурушнинг хотини экан. Мен уни кўрган эмасман, вофурушнинг хотини борлигини ҳам билмас эдим. Вофоруш ўрта эшикни кетганида ташқаридан, келганида ичкаридан қулфлаб олар, хотинининг товушини ҳам чиқармас экан. Бу ариқ вофурушнинг чорвоги ва ҳовлисидан ўтар, Хайри ариққа сават тўсиб, Холиқ оқизган нарсаларни тутиб олар экан.

Вофуруш ҳатто чорвоғ эшигини ҳам қулфлаб ҳеч қаёққа чиқармайдиган бу хотин нима қилиб ўтирас экан? Шу куни йўлакка келиб қулоқ солдим. Ҳөвли жимжит, ариқ бир қиёмда шовуллайди, чорвоғ томонда баъзан барра маърайди; қаердадир сариқ сўзиён киёвлайди... Бир оздан кейин ҳовлидан тал-туп ва шилдираган, жиринглаган товуш эшитилди. Эшик ёнидаги ёнгоққа чиқиб қарадим. Қатта ҳовлининг бир чеккасида кичкинагина, лекин катта хотинлардай узун оқ кўйлак кийган, бошига фаранг дурра ўраган бир қиз чочполук ва бозвонини жиринглатиб тўп ўйнамоқда эди.

Мен Кулалани Холиқнинг пичоғини чархлаб беришга кўндиридим ва шу муносабат билан воқеани айтиб бердим. Намозгар пайтида дадам Яйпандан келди. Кулала мендан эшитган гапларни дадамга айтиётганида вофурушнинг уйидан додлаган овоз чиқди. Дадам, Кулала учовимиз югуриб йўлакка чиқдик. Қўни-қўшни келди. Бир қанча эркак-аёл йифилди. Бирор эшикни қоқди. Хайри ҳамон додлар, бифиллар эди. Кимдир вофурушнинг номини атаб чақирди. Ичкаридан жавоб бўлмади. Хайрининг гоҳ бўғиқ, гоҳ чинқирган товуши-

гина эшитилар эди. Бирор эшикни икки-уч тепди, бўлмагандан кейин эшикка тармасиб чиқди ва шовқин солди.

— Тўрақул бува, бас, бўлмаса бостириб кирамиз!— деди.

Хаял ўтмай чолнинг ҳансираши эшитилди-ю, занжир шириқлаб, эшик катта очилди. Нима бўлиб дадам ҳаммадан олдинда туриб қолган экан, чол эшикдан чиқса солиб дадамга бақирди:

— Ҳа, ҳа, мени яна урдиргани одам бошлаб келдингми?— деди ва ҳамла қилди.

Дадам орқага чекинди.

— Мен одам бошлаб келганим йўқ, ҳамманинг ўз қулоғи бор. Бирорнинг боласини ўлдириб қўясизку!..— деди.

Одамлар орага тушди. Бироқ чол ҳеч кимга қулоқ солмасдан дадамга ўшқирди.

— Нима ишинг бор, мен сенинг хотинингни ураёгибманми? Қизинг бўлса қўйнимга солиб қўй, ана ундан кейин гапир!— деди, кейин одамларга юзланди:— Ким экан у уйимга бостириб кирадиган?

Вофуруш шовқин солиб ҳаммани ҳақорат қиласвергандан кейин: «Бостириб кирамиз» деган йигит уни белидан олиб улоқтириб юборди. Вофуруш елка аралаш боши билан тушди. Кимдир уни турғизиб қўйди. Вофуруш ўнг чаккасини икки қўллаб ушлаганича бўғиқ товуш биланвойойлаб кўчага томон йўналди, эшикдан чиққанидан кейин товуши очилиб кетди.

— Қелгиндининг дастидан дод! Тошибой амин, фуқароларингдан хабар оласанми, йўқми! Тошибой амин!..

Вофуруш узоқлашган сайн қаттиқроқ бақирар эди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Кимдир: «Қочавер!» деб юрганича чиқиб кетди. Бирор хуноб бўлиб, бирор кулиб, бирор сўкиниб, ҳамма тарқала бошлади. Аёллардан бир неча киши вофурушнинг уйига кириб кетишиди. Кўча эшиги олдида дадам вофурушни отиб урган йигитдан ўпкалади.

— Чакки қилдингиз, ука, мана энди мен балога қоламан,— деди.

Йигит вофурушни чапараста қилиб сўкканидан кейин:

— Қўрқманг, уста, қаёқга чақирирса, биз ҳам борамиз?— деди. Унинг сўзини бир неча киши маъқуллади.

Хуфтондан кечроқ дадамни амин чақирирди. Дадам дарров чиқиб бояги қўни-қўшнига хабар берди. Можаро устида одам кўп эди, лекин дадам билан бирга саккиз киши борди, холос.

Вофурушнинг уйига кирган хотинлардан бири келиб можаронинг сабабини аямга айтиб берди. Вофуруш ҳовлиниң бир чеккасидан бир-иккита меваси қолган гилоснинг шохини топиб олибди-ю, «Буни сенга ким берди?» деб сўрабди, Хайри «Ариқдан оқиб келди» деган экан дўпласлай берибди.

Дадам кўп ўтмай қайтиб келди. Амин гапни кўпайтирамабди, одамларнинг гапига ҳам қулоқ солмабди, дадамга: «Қишлоқдан бетўхтов кўчиб кетинг!» дебди. Дадам Яйпанда учраб қолган амакимнинг қайнатаси уста Турдиалидан беш-олти танга қарз олиб келган экан, шу ерда бошини боғлаб ўтирган вофурушнинг бўнагидан қолган ҳақини, уйи ва дўкон ижарасини берибди, орани очиқ қилибди.

Уста Турдиали Бувайдида тураг, Яйпанга бир иш билан келган экан, Бувайдини дадамга мақтабди: «Ўн икки мачитлик катта қишлоқ, темирчи зотидан битта ўзим», дебди.

Шундай қилиб Яйпанга эмас, Бувайдига кўчадиган бўлдик. Эртасига кўч-кўрон ва дўконнинг асбоб-ускусини аравага ортиб Қўқонга йўл олдик. Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, ўзи дўкон топгани Бувайдига борадиган бўлди. Йўлда амаким билан кампир кўз олдимга келиб, мени ғам босди, яшириқча йиғладим.

БИР ПАЛЛА ТАРВУЗНИНГ ПУЧОГИ

Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, уй ва дўкон топгани Кулала билан Бувайдига кетди.

Аям Ўлмасойнинг гўрига бориб йиғлаб келди.

Амаким оғир ишга ярамай қолибди, ул-бул чархлаб, оташкурак, капгир, ўроқранда сингари енгил-елпи нарсалар ясад кун кўрас экан. Кампир ҳаж қилиш қўйига тушиб қолибди, беш вақт намозидан кейин нуқул «байтилло» деб йиғлар экан. Гаффоржон ҳамон мактабга қатнар, най пуфлар, кампир билан бирга баъзан намоз ўқир экан. Буларга қарайдиган Нисобуви амакимдан қочмай қўйибди.

Хайрият амакимнинг уйида кўп турмадик. Дадам уч кун деганда Бувайдидан уй ва дўкон топиб келди.

Бувайдига кўчдик.

Бувайди ҳақиқатан катта ва обод қишлоқ экан. Унинг марказий кўчаси самовар, бazzоз, ҳунармандлар дўкони ўрнашган баланд тимдан бошланарди. Ундан нари кўчанинг икки томони зич дўкон: боққол, аттор, қандолатчи, новвой, сартарош, яна самовар, биз томонда каппон... Ундан нари Эшон буванинг карвонсаройи — бозор кунлари деҳқонлар от-уловини шу ерга қўйиб бозор-ўчарини қиласар экан.

Карвонсарой дарвозасининг чап томонида айвонлик янги дўкон, унинг олдидан ўтадиган анҳор устига тахта қоқилган; дарвозанинг ўнг томони — саройдан қайрилиб чиқадиган анҳор устига ҳам одамнинг белидан келадиган баландликда каттакон тахта сўри қилинган. Буларнинг ҳаммасига етти-саккизта азамат тол соя солиб турар эди.

Ҳовлимиз кўчанинг у юзида, карвонсаройнинг рўпарасидаги мачитнинг орқасида, шу мачитнинг вақфи экан. Аям ҳовлини кўриб суюниб кетди. Қутичадеккина ҳовли, унинг кўча томони узун айвон; айвондан кириладиган ва дарчаси айвоига очиладиган ўн бир ёғочлик вассажуфт уй, ўнг томонда дарчасиз бўлса ҳам ёруғлик туйнуқдан тушиб турадиган яна бир уй. Бу уйдан мачитга эшикча, чорвоқчага эшик қўйилган. Чорвоқча катта бўлмаса ҳам, икки туп олча, бир туп шафтоли, икки кунда узум, бир-икки туп қизил гул бор экан.

Ҳаммамизнинг ҳам хурсандлигимиз чексиз эди.

Ўрнашиб олдик. Дўконга ўт солинди.

Үроқ мавсуми ўтган, кетмон мавсумига ҳали узоқ эди. Дадам тақачиликни жинидан баттар ёмон кўрса ҳам, тирикчилик тошни ёради, дегандек, отни қорнидан боғлаб тақаланаидиган дорни тикиб, тақа ясашга киришди. Қишлоқ каттакон бўлгани учун бу иш ҳам ёмон бўлмади, рўзгоримиз тебраниб турди. Бироқ фалокат юз берди: от тақаланаётганда унинг орқа оёғини думи билан ўраб маҳкам ушлаб туриши керак бўлган эгасининг бепарволиги орқасида от тениб, дадамнинг қўлини майиб қилди. Дадам қирқ кунча ишга ярамай қолди.

Кулаланинг қўлидан фақат чархлаш, теша товлаш келади, шу ҳам ҳарна бўлгани учун эртадан кечгача дўконни очиб ўтиради. Икковимиз ҳар хил ўйинлар ўйнаймиз; симни сандоннинг устида болға билан тез-тез уриб чўр қиласиз, ёнгоқ пойлама ўйнаймиз, ошиқнинг товва томонини тешиб қўрғошин ҳуямиз — ҳамиша олчи турадиган қиласиз, «кон» деган юмшоқроқ тошдан соққа ясаймиз, гугуртнинг дорисини пахтага

ўраб, сандоннинг устида болға битан урамиз -- қарслаб «тўппонча» отамиз... Кўпинча болалар йиғилишади.

Билмадим кимдан ўрганган экан, Кулала бир куни болаларга аломат бир ҳунар кўрсатди: бир палла тарвузнинг пўчогига икки пиёла сув қўйди, сувга қофоз ёндигиб ташлади-ю, ёниб турган қофознинг устига пиёлани тўнтариб қўйди. Пиёла атрофидаги сувни ҳўплади, ҳўплаганда ҳам пўриллатиб ҳўплади. Қофоз сувнинг бетида ёнганига, пиёла сувни пўриллатиб ҳўплаганига ҳамма ҳайрон, ҳатто баъзи болаларнинг ранги ўчди. Кулала, бу ҳунарини фақат бир марта кўрсатди, болаларнинг ялинишига қарамай, қайтиб кўрсатмади, тарвузнинг пўчогини анҳорга ташлаб юборди. Эртасига кап-катта болалар ҳам келишди. Булардан бири тарвуз кўтариб келди. Кулала тарвузни дўконга олиб кириб қўйди-ю, буларга бошқа ҳунар кўрсатди: зулфинда осиғлиқ турган қулфнинг калитини олиб, чархга қум босиладиган тахтанинг устига қўйди, ичиди дуо ўқиб калитга дам солди. Калитга жон кирди, қимирлади. Ҳамма: «Ўҳ!» деб юборди. Кулала яна дам солди. Қалит тахтанинг устида бир қарич силжиди, шундан кейин қаерни кўрсатиб «суф» деса, ўша ерга бориб тураверди.

Ҳамма ҳайрон, ҳамма Кулалага ваҳима билан қарар эди. Бунинг сирини билиш ҳеч кимнинг ақлига келмагани учун Кулала тахтанинг остида жилдираётган оҳапрабони¹ ҳеч ким пайқамас эди.

Мен Кулаланинг «кўз бахшилик» қилганини дадамга айтган эдим, дадам Кулалани уришиб берди. Бироқ воқеа кундан-кун овоза бўлиб, бутун маҳаллага, ҳатто қўшни маҳаллаларга ҳам ёйилди. Кулаланинг калит юргизгани «дуонинг кучи билан қулф очган эмиш»га айланди.

Шогирди шунаقا бўлса устаси қанақа экан!

Кулала буёқда қолиб дадам оғизга тушиб кетди. Дадам бу овозани қанчалик рад қилса, унга одамларнинг ихлоси шунча ортар эди.

Аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади.

— Шунча илмингиз бор экан, бир оғиз айтмайсиз...

Шунча боламизни қора ер бағрига қўйдик...

Дадам ёлғондан қовоғини солиб:

— Менинг илмим ўзимга ўтмайди,— деди.

¹ Оҳаира бо — магнит.

Бир куни дадам шу ердан орттирган ўртоги Алилайлакнинг даласига қовун саїилига кетди. Шу куни пешинга яқин кўча эшиги очилиб, каттакон дастурхон кўтарган бир бола, унинг кетидан яиги сафсар духоба паранжи ёпинган бир хотин кирди. Бола дастурхонни аямнинг қўлига бериб чиқиб кетди. Хотин чимматини орқага ташлаб, аям билан жуда қадрдан дугонадай кўришди, ҳол-аҳвол сўради. Унинг ширинесўзлигидан ва савлатидан аям анқайиб қолди. Жувоннинг эгнида хонатлас қўйлак, бошида фаранг дурра, кўкрагида бозвон, бўйнида бир неча қатор қизил маржон, қулоқларида балдоқ... Аям айвонга палос солди, якандоз ёзди. Жувон амиркон кавушини ечиб, якандозга чиқди, ўтириши билан икки чаккасидаги гажагини босиб-босиб қўйди, кейин энли ўсма тортилган қошларини чимириб, камза билан:

— Ўтиринг, овора бўлманг!..— деди ва кенг енги билан елпинди.— Шунча келаман дейман, рўзгор ўлсин, уйдан ҳеч чиқолмайман!

Аям чой дамлаб келди. Жувон уни этагидан тортиб ўтқазди, бошқа тургани қўймади.

Жувон Кўқоннинг Шайхулислом гузаридан Норбўта деган бойнинг қизи бўлиб, отаси пошшоликка буғдой сотар, бу ишдан синиб абгор бўлганидан кейин қизини бувайдилик Чилон¹ қорига тўртинчи хотин қилиб берибди. Чилон қори уни уч-тўрт йил кафтида кўтариб юрибди-ю, ойма-ойнга саккиз ойдан бери қарамайдиган бўлиб қолибди. Жувон бўёғи Шопошшадаги аллақайси бир шайхдан тортиб, Кўқондаги Фишткўприк фолбинларигача ром очирибди. Ҳамма ром бир жойдан чиқиб: «Жувон бу хусусда ўртанча кундошидан гумондор экан. Унинг куйиб-пишиб айтишига қараганда, бола кўрмаганининг сабаби ҳам ўша кундоши илму амал қилиб пуштини куйдиргани экан. Унинг бу ерга келишидан муроди қайтарма қилдириш ва кундошининг илму амалини дуо билан куйдиртириш экан. Жувон зорзор йиғлар, аямга ёлворар, унинг елкаларини силар, оёқларига бош қўйгундай бўлар эди. Аям ҳар иш қўлидан келадигану таранг қилган бир алфозда:

— Менинг эрим темирчи-ку,— деди.

Жувон яна йиғлади.

¹ Чилон — русча «член» сўзининг бузилгани. Қори бирон ширкатнинг аъзоси бўлса керак.

— Ургилай, садағалари кетай темирчи бўлсалар!
Мадали пийрим¹ ҳам дукчилик қилганлар!..

Жувон яна йиглади, шу қадар куйиб йиғладики, кечқурун дадам келганда аям бир мунглиқ-муштипар-нинг ҳожатини чиқаришини ёлвориб сўради. Дадам бу гапни эшитиб аввал кулди, кейин қовошини солиб: «Агар бу гап ўртамиизда қолса, бирорга оғзидан чиқармаса, майли, сув тегмаган битта кўзача олиб келсин», деди.

Жувон эртасига хабар олди, индинига сув тегмаган кўзача кўтариб келди. Дадам кўзачадаги сувга дам солиб, қайтарма қилиб берди. Жувон бу сувдан эрига чой қайнатиб бериши керак экан.

Бир неча кундан кейин уйимизга букчайган бир кампир келди. Кампир эшикдан кириши биланоқ ерга чўнқайиб «уста пийрим»ни дуо қилди, йиғлаб келинини қарғади.

— Жувон ўлгур ўғлимнинг тил-жагини боғлаб олган. Ўғлим ўшанинг чизган чизигидан чиқмайди, ўша келиб дастурхонга ўтиргунча овқатга қўл узатмайди. Уч йиллик келин эридан ҳали бир шапати егани йўқ. Худоё ниятингизга етинг, уста пийримга айтинг, шу боланинг тил-жагини очиб берсинглар, бола бечора дунёга шундоқ келиб, шундоқ кетавермасин...

Бу тўғрида ҳам аям ўртага тушди. Дадам бу кампирнинг ҳам ҳожатини чиқариб, ўғлининг тил-жагини очгани бир қайнатим чойга дам солиб берди.

Шундай қилиб уйимизга хотин-халаж серқатнов бўлиб қолди. Дастрлабки кунларда дадам бу ишдан ўзини мумкин қадар тортиб аямни қистатган бўлса, кейинчалик хотинларни ҳам, аямни ҳам кўп ялинтирмай қўйди. Хотинлар мачит томондан келиб эшикчадан тўғри «чильтонхона»га кирадиган бўлишди.

Рўзанинг сўнгги кунлари эди. Намоғар пайтида кўчада қий-чув, дод-фарёд бўлиб қолди. Дадамнинг кетидан мен ҳам югуриб чиқдим. Маҳаллада Обид-тажанг деган новча, озғин бир банди бор эди, шу одам кўчанинг охиридан ҳайқириб, хотинини уриб-тепиб келаётиди. Хотин бизнинг эшикдан ўтганда ўнг қўлдаги ҳовлига қочиб кирди. Дадам унинг кетидан кирмоқчи бўлган Обид-тажангнинг ўйлани тўсди.

— Обид ака, қўйинг, рўзачилик, ифтогра яқин қолди...— деди.

¹ Аудижонлик машҳур «Дуқчи эшон, ҳар хил «каромат»лар кўрсатиб, жумладан, «ўтсиз қозон қайнатиб» донг чиқарган.

Обид-тажанг тўхтади, қизарган кўзлари билан дадамга еб қўйгудек бўлиб қаради-ю чапараста қилиб сўка кетди.

— Ҳе ўша... келгинди! Кўчманчи! Сен рўздан гапирма, сен тутган рўза ҳарсм! Темирчи бўлиб бир марта болға урганингни кўрганим йўқ, нуқул хотин-халажга дон сепасан!

Дадам индамай уйга кириб кетди.

Кейинчалик бу гапнинг таги чиқди. Дадамнинг «чилтонхона»си тўғрисида маҳаллада гап ўрмалаб қолган, дадам фарзанд талаб бўлиб келган бир жувонга ростми, ёлғонми, тегишган эмиш. Бу гапни аямга Али-лайлакнинг хотини етказибди. Али-лайлакнинг ўзи ҳам хунук бир хабар топиб келди: маҳалланинг йигитлари бирон кишига паранжи ёпинтириб «чилтонхона» га киргизмоқчи, дадам бирон иложуя ҳаракат қилган тақдирда мачитга судраб чиқиб, ҳовузга пишиб роса урмоқчи бўлишибди.

Аям «чилтонхона» тўғрисидаги гапга унча ишонмаса ҳам, эҳтиётан ғашлик қилди.

Дадам деярли ҳар куни аямга ҳар хил жангномалар, «Баҳоридониш» сингари қизиқ-қизиқ ҳикоя китоблар ўқиб берар эди, бир куни қўлига «Китоби баҳри дураг» тушиб қолди. Бу китобдан шундай гап чиқиб қолди: «Одамзоднинг ҳар елкасида биттадан фаришта ўтиради, ўнг елкасида ўтирган фаришта унинг савоб ишларини, чап елкасида ўтирган фаришта унинг гуноҳларини ёzáди...»

Аям тортиниброқ сўз қистирди:

— Сизнинг чап елкангизга худойи таоло иккита фаришта қўйса ҳам камлик қилади,— деди.

Дадам талмовсиради.

— Нега, ўғри бўлмасам, бироннинг ҳақини емасам?.. Намоз ўқимайман, холос, худонинг ўзи кечиради...

Аям йиғлаб юборди.

— Оғироёқман... Нима бўлишини билмайман. Уйдан фаришта қочди... Ҳаром, ҳаммаёқ ҳаром...

Аям Али-лайлакнинг хотинидан эшитган гапларини, ўзининг гумонларини тўкиб солди. Дадам аввал кулди, кейин бу туҳматларга чидай олмасдан «Китоби баҳри дураг» билан аямнинг елкасига урди ва шовқни солди.

— Мен азайимхонмидим? Мунглиқ-муштипарларнинг ҳожатини чиқаринг, деб ялинган ким?— деди, кейин аямни урганига нушаймон бўлди шекилли, буни кўнглидан

чиқариш учун юмшади.— Бир палла тарвузнинг пўчогидан шунча иш чиқишини қаёқдан билай!

Дадам Али-лайлакнинг хотини айтган гаплар бўхтон, аямнинг гумонлари беҳуда эканини исбот қилишга киришиди. Назаримда аям унинг ҳамма гапига ишонди.

Орадан кўп ўтмай дадам кутиб юрган иш бўлди — «чилтонхона»га бир йигит паранжи ёпиниб кирибди. Дадам буни пайқаб паранжилик йигитни дуо билан қарши олибди, шивирлаб узундан-узоқ бир оятни ўқиш билан унинг ҳожатини чиқарибди, дуо ўқиб кузатибди. Буни дадам дўконда Али-лайлакка кула-кула гапириб берди.

Дадам азайимхонликни бас қилди, келган хотин-халажни «дую менга юк ташлади», деб қайтараверди. Бироқ «дую юк ташлаган темирчи пийрим»га хотинларнинг ихлоси кундан-кун ортар, эшикдан қўймаса тешикдан киришар эди.

ВАЛИХОН СУФИ

Куз жуда эрта ва шамол-тўполон билан бошланди. Ишимиз юришиб кетди. Дўконимиз азамат толлар остида ва айвони бўлишига қарамай, кундузи ҳам эшикни ёпиб, чироғ билан ишлар эдик. Кузда қўлнинг орқаси, бармоқлар ёрилади, гугурт чўпи сиққудай, ундан ҳам каттароқ бўлиб ёрилади. Бунинг бирдан-бир давоси қора сақич, қора сақични ўтга тоблаб ёриққа босилади.

Дадам бир кечаси китобхонликдан кейин, ётиш маҳалида қора сақични чироққа тоблаб қўлнига босар экан, бирдан, «Абдуллани мактабга бераман, ҳар қанча сақич бўлса мен босиб бўлдим», деб қолди. Мен қўрқиб кетдим, чунки мактабнинг таърифини кўп эшитган эдим: домла беҳининг новдаси билан уради, мошга чўккалатади, фалаққа осади... Бир қассоб етаклаб кетаётган эчкиси юрмай тарҳашлик қилганда: «Эй жонивор, юраверсанг-чи, мен сени мактабга олиб кетаётганим йўқ, күшхонага олиб кетаётибман-ку», деган экан...

Мен дадамнинг бу гапига «жони оғригандা айтди қўйдин-да» деб қўя қолдим, чунки дадам менинг темирчи бўлишимни хоҳлар, эсимни таниганимдан бери ўйинчоқларим темирчилик асбоблари бўлган, «темирчилик қилиб» уйдаги бирон буюмга зиён еткизсам, ҳатто бузиб қўйсам ҳам мени ҳеч ким қаттиқ уришмас эди.

Дадам дўконга кун чиқмасдан кетар, мен дам босгани қун ёйилганда борар эдим. Эртасига дўконга борсам, дадам битта патнисга олтита нон, ярим қадоқча пашмак

ҳолва солиб дастурхон қилиб қўйган экан, шуни кўтариб мени стаклади-ю, мачитга олиб кирди ва мачитмизнинг сўғиси ҳожи дўпни кийган Балихон сўғига: «Суяги менини, эти сизники, тақсир», деб тошириди. Валихон сўғи: «Ўғлингиз мулло бўлсин», деб юзига фотиҳа тортиди. Дадам кетди. Мен домланинг ёнига чўккалаб биринчи сабоқни олдим.

Мачитнинг қоп-қора ва қоронги ҳужраси, ўттизга яқин бола атрофга тизилишиб, ҳар қайсиси ўз сабогини пишитар, ҳужра беҳисоб чумчуқ чуғурлаётган садақайрағочга ўхшар эди. Болалар жаврашдан чарчаб ёки безор бўлиб чуғур-чуғур пасайса, Валихон сўғи ингичка, уришқоқ жўжахўрзининг бўйнидай қип-қизил бўйнини чўзиб болаларга кўз олайтирас, бу ҳам таъсир қилмаса малла авра тўнининг узун енгини аста шимариб, узун гавронни қўлига олар, шунда чуғур-чуғур яна авжига чиқар эди.

Икки ҳафта ҳарфлар ёзилгани «такта» ўқиганимдан кейим домла: «Шанба куни ҳафтиякка тушасан, дадангга айт, ҳафтияк олиб берсин», деди. Жуда суюндим. Дадам дарров ҳафтияк олиб келди. Аям «Худога минг катла шукур», деб ҳафтиякка бўздан жилд тикиб берди.

Шанба куни олтида чапчап, тўртта ширмон, бир қадоқча совунак ҳолва, муштдай-муштдай икки юмалоқ новвотни дастурхон қилиб беришди. Шу куни ҳафтиякдан биринчи сабоқ олдим. Мен ҳафтиякдан олдин «такта» ўқиган бўлсан ҳам, «такта» билан ҳафтияк орасида бирон муносабат борлигидан бехабар хатга қарамасдан домланинг айтганини такрорладим:

— Апаламза ал, ҳевамиза ҳам алҳам, дол пишди алҳамду.

Мен бу сабоқни куни бўйи пишитдим, эртасига ҳам шифтга қараб такрорлаётган эдим, қарасам, дарчада дадам турибди. Дадам мени имлаб чақирди. Дадам келганини кўриб, кетимдан домлам ҳам чиқди.

— Қани, ўқи, ўқи!— деди дадам.

Мен бояги ўқиганимни айнан такрорлаган эдим, дадам кулди.

— Апаламза ал?— деди ва домлага юзланди:— Тақсир, бу нима леялти?

Домла менга «алҳамду»ни икки-уч марта ўқитиб эшилди, оғир-оғир киприк қоқиб ўйланиб қолди-да, ниҳоят дадил:

— Болангизнинг зеҳни ўткир!— деди.

Дадам яна кулди:

— Боламнинг зеҳнини билмайман, лекин вақтида ўзларининг зеҳнлари қалай эди?

Домла гангиг қолди.

— Нима эди... ғалатми? Ўқиганимизни ўқитамиз, эсдан чиққан бўлса ажаб эмас...

— Йўқ, тақсир, эсингиздан чиққан эмас, вақтида уқмасдан ўқиган бўлсангиз керак. Ҳали ҳам бўлса ўқиб олинг: апаламза ал эмас, алифнинг устида забар, ломнинг устида сокин бор —«ал» ўқилади!

Дадам «алҳамду»ни тўлиқ ҳижолаб берди-ю, менинг қўлимдан етаклади. Домла кетимиздан: «Менинг мактабимда Чилон қорининг ўғли ўқийди, Абдураҳмон ҳожининг ўғли ўқийди», яна алланималар деганича қолаверди. Биз мачитдан чиқиб кетдик.

Дўконга келиб дадам дамнинг арқонини қўлимга тутқизди: «Мана буни ушла, ўғлим, мен сени ўзим ўқитаман», деди ва сўфини сўка-сўка воқеани шу ерда ўтирган бир-икки кишига гапириб берди.

Дадам ваъдасида турди: ҳар куни кечаси китоб ўқиганида ўқиётган сатрлари остида бармоғини юргизиб сўзларни менга кўрсатадиган бўлди. Мен кўзимга жўнроқ кўринган сўзларни бошқа вақтларда кўмир билан эшикка, деворга ёзиб юрар эдим. Шундай қилиб мен ўқишини ҳарф танишдан эмас, сўз танишдан, сўзларнинг ёзилиши ва ўқилишидан бошладим. Қаерда «алқисса», «хачир», «савдогар», «Нўшеравон», «пайғамбар», «жанг» деган сўзларни кўриб қолсам, дарров ўқиб ташлар эдим.

Валихон сўфи дадамдан бир-икки кун аразлаб юрди-ю, орадан ўтган гап тарқалиб кетса мактабдорлик нонидан бенасиб бўлишдан қўрқди шекилли, бир куни дўконга келди.

— Уста, ўғлингизни дамга солар экансиз, мактабдан тўғриликча чиқариб олсангиз ҳам бўлар эди-ку. Хўп, бўлар иш бўлди, энди шу гап орамизда қолсин,— деди.

Сўфи отасининг давлатида ўқиб олмагани, тирикчилик оғир экани, мачитнинг бутун вақфини имом, қолаверса мутавалли еб, сўфиға фақат ялатганидан ҳасрат қилди. Сўфи фақат аzon айтишу, ҳол-бақудрат мактаб тутишнингина билар, мактаб қўлидан кетса сўфиликдан келадиган даромад тирикчиликка урпоқ ҳам бўлмас экан. Дадам ёниғлиқ қозон ёниғлиқ қолишига сўғини ишонтириб жўнатди.

Бироқ дадам мени мактабдан нима учун тортиб олгани аллақачонлар тарқалган, менинг ўзим мактаб болалардан бир қанчасига айтган эдим. Орадан кўп ўтмай болаларниг ярми мактабдан кетиб қолибди. Сўфи бир куни дўконимизга яна, лекин бу сафар гўё дадамга ачинган бўлиб, аслида эса дўқ-пўписа билан келди.

— Дунёда ким кўп, ғаламис кўп. Кеча бир-икки ғаламис имомга арз қилиб қолди: «Темирчи намоз вақтида тарақлатади, баъзан сизнинг «Оллоҳу акбар» деганингизни эшитмай қоламиз», деди. Мен ҳаммасини жер-киб ташладим, имомга тушунтиридим...

Сўфи шу билан «тилингни тийсанг тийганинг, йўқса бу ердан кўчириб юбориш ҳам қўлимдан келади», демокчи эди. Дадамнинг аччиғи келди.

— Тақсир, темирчилик Ҳасти Довуддан қолган ҳунар, бу ҳам савоб иш. Ҳазрати Али бир соҳибқирон коғир билан етмиш ботмонлик занжир тортешганларини, коғирни судраб мусулмон динига киргизганларини биласизми?

Сўфи шошиб:

— Биламан, биламан!— деди.

— Билсангиз, ҳазрати Али коғир билан тортешган етмиш ботмонлик ўша занжирни темирчи ясад берган!

Сўфи ўзини доно ва билимдон кўрсатиш учун:

— Е Баҳоваддин! Гапимиз бир жойдан чиққанини қаранг, имомга мен ҳам худди шундоқ деган эдим-а! Бемалол ишлайверинг, bemalol тарақлатаверинг, ўзим бор... Менинг бирёғим мингбоши додхоҳ, бирёғим юзбоши... Юзбоши ҳар ҳайит мени йўқлаб турадилар, мана шу ҳожи дўппини ўша киши берганлар...— деди.

Сохта ғамхўрлик остида дўқ-пўписа, мингбоши, додхоҳ ва Бувайдининг манман деган, ҳатто мансабдорларга ҳам сўзи ўтадиган юзбоши ҳақидаги бу гапларнинг замирида ўша муддао— дадамнинг тилини тиидириш, тарқаб бораётган мактабни тутиб қолиш муддаоси бор эди.

Орадан бир-икки ҳафта ўтар-ўтмас мактаб буткул тарқаб кетди. Болаларниг бир қисми тимдан нари катта мачитдаги, бир қисми тўғонбошилик бир отинойи очган мактабга кетиб қолди. Бу ҳол сўфининг дадамга адоватини ошириб юборди. Сўфи ҳар қаерда ҳар важ билан дадамнинг пайнини қирқа бошлади.

Куз шамол-тўполон билан бошланган бўлса ҳам ҳадемай ҳаволар қайта исиб кетди. Бу ғанимат кунларни қўлдан бермаслик учун деҳқонлар шудгор қилишга, ер

ағдаришга шошилар, ерни тизза бўйи ва ундан ҳам чуқурроқ ағдаргани олти, саккиз, ҳатто ўн-ўн икки қадоқли янги кетмонлар буюришар эди.

Бир ҳафта жума куни ҳам ишладик. Шунда сўфи на моздан кейин уч-тўртта намозхонни чеккага тортиб ифво қилибди: «Бу келгинди ўзи намоз ўқимайди, бунинг устига мўминларнинг қулоғини қоматга келтиради, кўчириб юбориш керак», дебди, уларни дадамга қарши қайраб солмоқчи бўлибди. Бироқ унинг қутқусига ҳеч ким қулоқ солмабди, чунки темирчи фақат деҳқонига эмас, беш вақт намозни канда қилмайдиган, эргадан кечгача тасбех ўғиришдан бўшамайдиган художўйларга ҳам керак, шулар ҳам ердан чиққанини ейди, кияди. Дадам Али-лайлакдан бу гапни эшишиб кулиб қўя қолди. Лекин Али-лайлакнинг қони қайнаб кетди. Сўфи яна сасийверган экан, Али-лайлак бир куни сўфини хилватга тортиб, тўқмоқдай муштини унинг иягига тирабди: «Устани тирикчилик қилгани қўясанми, ё кекирдагингни сууриб қўлингга берайми», дебди. Сўфи ялиниб-ёлвориб унинг қўлидан зўрға қутулибди, лекин тўғри бориб юзбошига арз қилибди, «Али-лайлак бир келгинди темирчини деб мени урмоқчи бўлди», дебди. Юзбоши бу гапни мингбошига айтиб, қозихонада Али-лайлакни ўн олти дарра урдирибди.

Али-лайлак гап ер эди, шу чоршанба — дарра егаи куни эртаси унинг навбати экан, гапга дадамни ҳам айтди. Жўралар ўн тўққиз киши экан. Али-лайлакнинг дарра егани, шу муносабат билан Валихон сўфи тўғрисида сўз бўлибди. Жўралар сўфининг дадамни бу ердан кўчиртириш нияти борлигини, бунинг сабабини эшишиб даргазаб бўлишибди. Бирор сўфи юзбошининг ювинди-хўри, яна бирор мингбошининг воқеанависи¹ эканини айтибди. Бутун кеча шу ҳақда-гап бўлиб, сўфининг адабини бериш тўғрисида ҳар хил таклифлар бўлибди, бирор «сўфини «ҳайтов»га солиш керак» дебди — «ҳайтов» га солинадиган кишини алдаб меҳмонхонага олиб кирилар, ҳамма «ҳайтов» деб шовқин солаётганда бир неча киши уни босиб, додлаганига қулоқ солмай, соқол-мўйловини қириб ташлар экан; бирор, калтакесак едириб сўфини пес қилиш керак, пес бўлса сўфиликдан бекор бўлади, дебди; бирор, сўфига эшакнинг миясини едириб жинни қилиш керак, дебди; бирор уни «чирофпоя» қи-

¹ Воқеанавис — айгоқчи, агент.

лишни таклиф қилибди, «чироғпоя» бўлган киши қиншилоқдан қочиб кетишга мажбур бўлар экан.

Бу гаплар, албатта, қизиқ устида, бундан ташқари ўн олти даррадан ҳануз тўлғонаётган кишининг юзига қараб айтилган гаплар, агар сўфи бошқа бирон қилмиши билан жўраларнинг ғашига тегмагандা, эҳтимол, қолиб кетар эди.

Шу орада Валихон сўфининг жағини очадиган бир ҳодиса юз берди.

Бир куни Бувайдининг манман деган бойи — жувоз-кундага ўҳшаган юм-юмaloқ юзбоши кўчадан пиёда ўтиб кетаётib дўконимизга томон бир қаради-ю, тўсатдан бурилди, айвонга кирди; деворга суяб қўйилган иккита жодини кўздан кечирди-да, биттасининг кундасига шаппалаб:

— Уста, мана шунисини бизнинг ҳовлига элтиб ташлагин! — деди.

Унинг бу гапи, айниқса сенсирагани дадамга қаттиқ малол келди шекилли, бир қоши паст, бир қоши osalанд бўлди-ю, бурилиб кетаётган юзбошининг кетидан:

— Одам юборинг, чақасини ташлаб олиб кетсин, — деди ва ишини қилаверди.

Мен қўрқиб кетдим: бу одам юзбоши эканини — сўфини ҳар ҳайит йўқладидиган, унга ҳожи дўпни берган ўша юзбоши эканини дадам билиб туриб шундай дедими, ё билмасдан гапирдими?

Юзбоши бирдан тўхтади, қайрилди, қулоқларига ишонмагандай дадамга қаради-да, тўрлаган калта бўйни қизарив кетди. У бир нима демоқчи бўлди-ю демади, бурилиб кетаверди.

Юзбоши шунда айтадиган гапини айтиб, ҳордигини чиқариб олса ҳам бўлар экан, куни бўйи бу аламни кўксидан чиқаролмапти, кечқурун тимнинг тагидаги самоварда кариллаб ўтириб, бир баҳона билан дадамни хўп сўкиби.

— Туб жой итдан кўра, мусофири итнинг қутургани ёмон бўлади! — дебди.

Шунда юзбошига чой қуайиб бериб ўтирган Валихон сўфи дадам ҳақида бирталай ножӯя гапларни гапиргандан кейин:

— Намоз ўқимайди, намозни писанд қилмайди, бу одамни мусулмон деб бўлмайди! — дебди.

Юзбошидай одам, яна сўфи бир келгинди ҳақида шундай дегандан кейин, албатта буларнинг гапи ерда қолмайди. Қандолатчи — боққол, дадамда ҳеч қасди

бўлмаса ҳам, юзбоши билан сўфининг гапларини тасдиқловчи бир далил кўрсатишни лозим кўриди, дадам шаҳардан нима бўлиб извошда келганини эшитган экан, шуни назарда тутиб:

— Бу темирчи ҳозирги туришида губернатордан кам эмас, извошдан тушмайди! — дебди.

Шу баҳонада юзбошига сурканиб қолишни истаган бошқа одамлар ҳам топилибди. Булардан бири: «Уста асбобини айтганига сотади», дебди, яна бири «чилтонхона» тўғрисида қулоғига кирган гапларни бир жувоз қилиб: «Қишлоқни наҳе босиб кетди», дебди.

Бу гапларни дадамга жўраларидан бири гоҳ кулиб, гоҳ хит бўлиб гапириб берди, ўгит мақомида:

— Қишлоқнинг бўриси ҳам юзбоши, тулкиси ҳам юзбоши, бу билан чап чиқишманг, ўша жодини уйига элтиб берсангиз бўлар эди, — деди.

Шундан кейин сўфиға худо берди: дадамни ҳар қаерда ва ҳар важ билан ёмонлайдиган, ҳар нарсадан бир ишкал топиб харҳаша қиласидиган бўлди: Жарбулоқдан дадамнинг жияни келган эди, бу бола кимдандир чаённинг суратини чизишини ўрганганди экан, мачитдаги ҳовуз атрофига ўрнатилган панжаранинг бир неча жойига чаённинг суратини чизибди. Сўфи буни кўриб дўконга шовқин-сурон билан келди: «Қиёматда чаёнга ким жон топиб беради!» деб хўп чийиллади; бир куни имомнинг ҳужрасидан унинг кўкнор туядиган қайроғи йўқолибди, шу куни мачитга Кулала кирган экан, сўфи тўғри келиб Кулалани дўппослай кетди.

Дадам унинг харҳаша-машмашаларидан безор бўлиб, Али-лайлакнинг жўраларидан Парпивой деган йигитни ўртага қўйди ва сўфининг ҳамма шартини қабул қилишга тайёр эканини билдириб, «ярашайлик» деди. Сўфи кўнмабди, «Мен бу чала кофирни маҳалладан кўчирмай ўлсам гўримда тикка тураман», дебди. Кофирдан чала кофир ёмон, кофирни худо яратган, чала кофир шайтоннинг васвасаси билан кофир бўлган эмиш. Парпивой бу гапни жуда тутақиб, сўфини сўкиб гапириди.

Шундан кейин Али-лайлакнинг жўралари Валихон сўфини сўфиликдан бекор қилишга бел боғлашди.

Жўралар ўртага ташлаган чоралардан фақат эшакнинг миясини бериб сўфини жинни қилиш маъқул кўрилибди, чунки «ҳайтов»га солиб соқол-мўйлаби қириб ташланса, бу касофат соқол-мўйлабенз ҳам аzon айтаверишдан тоймайди, калтакесак ҳали чиққац эмас, «чироғпоя» хатарли экан.

Бозор куни дадам билан Али-лайлак битта чўлоқ эшакни сотиб олишди, Бастоми қумига элтиб, тунука қутичада миясини олиб келишди. Кулала даладан кўкат териб келди. Бундан аям ўқиб-ўқиб саккизта сомса ясади. Парпивой сўфини самоварга олиб кириб, куз кўкатидан бўлган «дори сомса»ни олдига қўйибди. Сўфи иккита чой билан саккизта сомсани пақъос тушириб, узун дуо қилибди.

Дадам бу ишни қилишда заррача тал тортмаган бўлса ҳам, сўфининг сомса еганини эшитиб ранги ўчди, пешингача қўли ишга бормади, назаримда, сўфининг аzon айтиш ўрнига ҳанграшини, ҳанграб-чўччанглаб ма-читдан чиқиб келишини кутар эди. Кулала икковимиз ҳам шундай кайфиятда аzonни орзиқиб кутардик.

Йўқ, сўфи пешинга аzonни, чамамда, одатдагидан кўра пастроқ, лекин тутилмасдан айтди. Дадам бенхтиёр мачитга томон қаради. Бу қараашда хайрият ва шу билан бирга норозилик маъноси ётар эди.

Сўфи намозгарда ҳам адашмади. Шомга яқин Али-лайлак ва унинг жўраларидан беш-олти киши дўконга келишди, ҳаммаси ҳам имо-ишора билан дадамдан: «Сўфи қалай?» деб сўрашди. Дадам кулиб бош чайқади.

Орадан бир ҳафта ўтди. Дадам ҳар куни аzonга дин-қат билан қулоқ солар, охирда хуноб бўлиб: «Адашмаяпти, хумпар!» деб қўяр эди.

Шундан кейин Парпивой бошлиқ шўх жўралардан уч-тўрт киши бошқалар билан маслаҳатсиз-несиз Валихон сўфини «чироғпоя» қилишибди: сўфини яrim кечаси тутиб, оғзига ҳожи дўпписини тиқишибди, оғини осмонга қилиб, тимнинг устунига маҳкам боғлашибди-да, орқасига шам ўринатиб ёқиб кетишипти. Сўфи шу алфозда саҳаргача «чироғпоя» бўлиб турибди...

Буни элдан бурун кўрган самоварчи тугаётган шамни суғуриб ташлабди, қўрқув ва қийноқдан ўлар ҳолатга етган сўфини ечиб олибди ва уйига элтиб қўйибди.

«Чироғпоя» қилганлар, албатта, сўфи қишлоқдан қочиб кетди, деб ўйлашган, бироқ дадам билан Али-лайлак жуда катта ташвишга қолишибди: сўфи қишлоқдан қочиб кетса-ку хўп, қочиб кетмаса, юзига чарм қоплаб: «Мени Али-лайлак билан темирчи уста шу аҳволга солди», деб юзбошига, мингбошига арз қилса нима бўлади?

Дадам сўфига ён бериш ва шу билан уни инсофга келтириш мақсадида бошқа маҳалладан уй қидирди.

ОДАМ ЗАВОДИ

Үй тезда тоцилавермади. Толенмизга Валихон сўфи узоқ ётиб қолди. Бунинг устига уннинг тиљини тиядиган бир ҳодиса рўй берди.

Нариги маҳалладаги Олим-саркор деганинг боғида кўк шапка кийган зиндамбир¹ тўралар туришар эди. Булар ер-сув ишларига қарашса керак, анҳорга ола таёқ ўрнатиб, одамларнинг ерига қора номерлар қоқишар эди. Булар тўқима-сават извошни шалдиратиб дўконимиз олдидан тез-тез шаҳарга ўтишар эди. Бир куни мана шу шалдироқ извошнинг олдинги ўқи синиб қолибди. Ўша зиндамбирлардан бири ёш бир барина билан извошнинг ўқини яматгани дўконимизга келишди. Дадам буларга «эшак» қўйиб бериб, ўзи ўқни извошдан олишга киришиди. Зиндамбир ўтирмай дадамга қарашди. Барина мени гапга солди. Уннинг менга берган саволларига дадам тушунганича жавоб бериб турди-ю, барина уйимизни кўрмоқчи бўлди шекилли, дадам менга имо қилди. Мен уни ҳовлимизга бошлаб бордим.

Фарзанд доғини кўра-кўра жонида жон қолмаган аям ой-куни яқинлашган сайин ҳали туғилмаган боланинг ўлиб қолишидан ваҳимага тушар, гоҳ ошкора, гоҳ пинҳоний йиғлар эди. Барина аям билан қўл бериб сўрашди, уйимизни, туриш-турмушимизни кўрди, ҳатто сандалга ўтирди. Аям уннинг имо-ишора билан берган саволларига имо-ишора билан жавоб берар, қорнини кўрсатиб йиғлар эди. Барина бир нималар деб уннинг қорнини, бoshини силади, кейин, аям айтмоқчи «дурбин»га солиб кўрди. Барина дурбинда кўрганидан кейин нима дер экан, деб аям ваҳима ичиди тин олмай кўзлари жавдираб турар эди. Барина уннинг қорнига шаппалаб «яхши» деб қўйди. Қейинчалик билсан барина аямнинг суратини олган экану, аям «ичимни дурбинда кўриб», «яхши» деди деб суюниб юрибди.

Биз дўконга чиққанимизда дадам ўқни ямаб извошга қўяётган экан. Барина зиндамбирга гоҳ кулиб, гоҳ ачиниб бир нималар деди. Зиндамбир дадам билан гаплашди. Орада «докторхона» деган гап кўп айланиб қолди.

Булар Кўқоннинг Кўмир бозори маҳалласида докторхона очилганини айтиб, аямни ўша ерга олиб боришни маслаҳат беришибди.

¹ Зиндамбир — ер ўлчови.

Маҳаллада обрўимиз ошиб кетди. Назаримда дадам деб дув-дув гап бўлиб кетди.

Шундан кейин маҳаллада «темирчининг тўралардан ошиаси бор экан», «темирчининг уйига барина кебди», энди Валихон сўфи тугул ундан каттароғидан ҳам қўрқ-мас эди. Шу муносабат билан Али-лайлак, унинг жўра-ларидан бир неча киши қуллуқ бўлсинга келишди.

Дадам аямни ўша докторхонага олиб боришга жазм қилди. Барина ичини дурбинда кўриб «яхши» деганига шунчалик суюнган аям, албатта, докторхонада тувишга дарров рози бўлди.

Иш қистов бўлишига қарамай, дадам бир неча кундан кейин Қўёнга бориб докторхонани, унинг шартшаронини кўриб, билиб келди. Докторхона ҳақиқатан Кўмир бозорида, кичик аммамнинг уйига яқин кўчанинг ичида экан. Бу ҳақда аммамдан ҳам, унинг эри тақачи уста Мўминдан ҳам тайинлик бир гап чиқмабди. Лекин уста Мўмин, шу маҳаллалик аллаким деган бир мусулмон этикдўзнинг ўрисдан олган хотини докторхонада тилмөч, деб эшишган экан. Дадам шу этикдўзга учрабди. Дадамнинг мўлжалига кўра, йигирма беш сўм пул бўлса ҳамма харажатга етар экан.

Дадам кўзини чирт юмиб, Али-лайлак ва унинг жўраларидан қарзга йигирма беш сўм йигиб олди. Ўша кун яқинлашганда Қўёнга жўнадик.

Биз кичик аммамнинг уйига тушдик. Эртасига амаким билан кампир келди. Бизнинг нима мақсадда келганимизни эшишиб, кампир дод-фарёд кўтарди.

— Нечук эканки менинг неварам ўриснинг қўлида туғилар экан! Вой, неварагинамнинг қулоғига ким аzon айтади!

Қани энди дадамнинг тушунтириб, алдаб айтган гаплари кампирнинг қулоғига кирса! Ниҳоят, дадам тутақиб кегди.

— Ўрисга нима қипти! Ўрисни мен яратибманми!— деб шовқин солди.

Амаким буларни муросага келтирди.

— Майли, боланинг қулоғига азонни Абдуқаҳкорнинг ўзи айтади,— деди.

Бу нарса, ҳақиқатан, дадамнинг эсига келмаган экан.

Дадам бу ҳақда доктор билан гаплашибди. Доктор кўнибди.

Шанба куни аямни докторнинг ўзи келиб кўрди, душанба куни докторхонага ётқиздик. Дадам икки кечашо

кундуз докторхонанинг эшиги олдида ўтирди, мен дадамга нои, тунука чойнакда чой элтиб турдим. Учинчи куни эрталаб докторхонадан сариқ соч, кўккўз ёш бир барина чиқиб қувноқ товуш билан:

— Уста Абдукаххар! Баранчук!— деб юборди.

Дадам иргиб ўринидан турди. Ичкарига отилди. Мен ҳам кирдим. Бояги барина дадамни аям ётган уйга бошлаб кирди. Аям қечаси туққан экан, тўрдаги ялтироқ сим каравотда оппоқ кўрпа-ёстиқ орасида фақат боши кўринишиб ётар эди. Доктор хотин дадам икковимизни аямнинг чап томонидаги кичкина сим каравот олдига бошлаб борди ва оқ рўйжачанинг бир чеккасини кўтарди. Унинг остида бувак-укачам кўзларини чирт юмиб, қовоғини солиб ётар эди. Дадам болани қўлига олди ва қулоғига аzon айтди.

Уч кундан кейин аямни кўргани кўплашиб келдик: аммам, унинг қизлари — Ўлмасой, Мукаррамхон... Аям ўзида йўқ хурсанд, умрида ҳозиргидай хушчақчақ бўлмаган, бир айтиб ўн кулар эди.

— Мен бошда қўрқкан эдим, одам тортинса тўлғоқ қочади... Йўқ, булар тортинадиган иш қилишмади. Бечора маржалар мени ёш боладай оқ силовга солиб чўмилтиришса бўладими! Кула-кула ўлибман. Маржалар ҳам хўп кулишди.

— Маржа эмас, барина дегин!-- деди дадам.

— Иўқ доктор хотинни барина дер экан, қолгани ҳаммаси маржа! Тилмоч хотин айтди. Мен ҳам маржа эмишман. Кула-кула ўлибман.

Укамга шу ернинг ўзида от қўядиган бўлдик. Аммам «Кўпайсин», «Турғун» деган номларни айтган эди, дадам унамади.

— Қўй, ирим-чиrimдан ҳеч нарса кўрмадим, Умарали қўямиз,— деди.

Умарали Али-лайлакнинг жўраларидан норғул, бақувват бир йигитнинг оти эди.

Уч кундан кейин доктор аямга жавоб бериб, дадамга: «Извошда олиб кетинг, уйда бирон ҳафта ётсин», дебди.

Дадам бизни Бувайдига извошда олиб кетди, лекин қишлоқнинг кираверишида извошдан тушиб, уйимизгача бир чақиридан ортиқроқ йўлни пиёда босиб кетдик, чунки гузардан извошда ўтиш, катталарни писанд қилмаслик бўлар, халқнинг назарида эса пулимиз ошибтошиб ётганини кўрсатар, бундан ташқари яна «бу одам

губернатордан кам эмас, извошдан тушмайди» деган гапларга сабаб бўлар эди.

Қўни-қўшни аёллар чақалоқининг ҳеч бўлмаса кичик чилласи чиқишини ҳам кутиб ўтирмасдан дастурхон қилиб, аямни кўргани киришди. Булар, назаримда, лозимандадан ҳам кўра, кўпроқ докторхонада туғилган болани кўргани киришар, ҳаммаси назаримда, ундан ўрислик белгиларини қидиришар эди. Бунинг устига аям докторхонада кўрган-билганинни жуда ошириб гапирди: машинага солиб чўмилтирган, машинада кўрган, машинада овқат пиширган, машинага ётқизиб туғдирган...

Бир кампир ёқасини ушалди.

— Ё қудратингдан, пахтани зовутга солади деб эшитган эдим, энди одам зовути ҳам чиқипти-да!...— деди.

Аямнинг одам заводида туққани Яйпанда «Зингер» олганимиздай оғизга тушиб кетди.

ТЕШИҚТОШ

Валихон сўфи ҳамон касал, дўқонимизга тўра келгани, уйимишга барина киргани обрўйимизни ошириб тинчгина ишлар эдик.

Кетмон ишлатилаверса ейилиб кетади, яримта бўлиб қолади, ишга ярамайди. Ўртacha деҳқон хўжалигида баҳордан кузгача беш-олтита кетмон ишдан чиқади. Янги кетмон фалон пул, ишдан чиққан кетмонни тиклаш — яъни пешлатиш икки баравар арzon тушади. Деҳқон янги кетмон сотиб олмай, бўш вақтида эскисини пешлатиб қўяди. Шунинг учун қиши кириши билан темирчига иш ёғилади.

Дадам чапдаст усталардан бўлиб, бир кунда ўн олтитага етказиб кетмон пешлар эди. Дадам кетмонни тез ва яхши пешлаши устига хат билиши, назаримда бозорбошидаги уста Турдиалининг нонини яримта қилиб қўйди: пешланган кетмон бир-биридан фарқ қилмаса ҳам деҳқон ўз кетмонини олгиси келар. Уста Турдиали кетмонни олишда унга ҳар хил белгилар қўйса, дадам пўлат қалам билан кетмоннинг елкасига эгасининг отини ёзиб қўяр, деҳқон хат билмаса ҳам бунга жуда қизиқар, хурсанд бўлар эди.

Бувайдининг «тўнгак кўчирадиган шамоллари», қаттиқ совуқ олиб келди. Ҳар ўпқини бир жаҳон совуқдай майдада шакар қор ёғди. Совуқ кундан-кун забтига олиб,

дарахтларнинг шохи булдуруқдан этилди. Мусичалар таи-таи тушиб ўлаверди. Шогирдимиз Кулала дўконда ётолмай, Чилон қорининг қароллари билан унинг оғилинда ётиб юрди. Биз кундуз куни дўконнинг эшигъини бер-китиб, чироғ билан ишлардик.

Мана шу кунларнинг бирида кўчадан хотин кишининг чинқириб додлаган товуши эшилди. Ҳаммамиз югуриб чиқдик. Бозорбоши томондан думи қисиқ қора бир итни қувлаб келган оломон «Тўс!» «Ур!» деганича ўтиб кетди. Одам йифилди. Музлаб, афти буришиб ётган аиҳордан нари кўчачанинг ўртасида ёш бир жувон ётар эди. Кимdir: «Ия, Бабарнинг хотинни-ку!» деди ва қўрқувдан, оғриқдан беҳуш бўлиб ётган жувоннинг юзига сариқ қийини ёпиб қўйди. Жувонни кўтариб уйига әлтгани болаларнинг кучи етмас, катталар эса номаҳрам эди. Кимdir Бабарни айтиб келгани чопди. Жувоннинг қўймичи ва болдиридан оқсан қон қорни қизартириб, буғланиб турар эди.

Ҳаял ўтмай Бабар етиб келди ва хотинини даст кўтариб уйига олиб кетди. Болалар, биримиз сувга олиб чиқилган кўзанинг синигини, биримиз жувоннинг ковушини, ёпиниб чиқсан тўнини олиб унинг кетидан кетдик. Бабар Ҳатам самоварчининг хизматкори бўлиб, хотини билан хўжайинининг ташқисида турар эди. Бабар хотинини авайлаб сандалнинг четига ётқизди. Хотини ҳушига келиб ингради. Қўшни хотинлар кириб келишди. Булардан шаддод бир кампир Бабарнинг қийини ечиб олди, иккига бўлди.

— Ис босиб боғлаш керак, дарров ис топ! — деди.

Бабар товдондан, васса бўйра шипдан ис йиғиб кампирга берди. Кампир яраларга ис босиб боғлади. Жувон анчадан кейин кўзини очиб ваҳима ичида:

— Қутурган ит эди шекилли? — деди.

Кампир унга тасалли берди.

— Қутурган бўлса нима, эринг Тешиктошга олиб боради. Тешиктошдан икки марта ўтсанг кўрмагандай бўлиб кегасан, — деди кейин ўзи бормаган, кўрмаган бўлса ҳам, Тешиктош ҳақида гапириб берди. — Тешиктош узоқ. Бачқирдан ҳам нари, булут сув ичадиган дарёning бўйида. Ӯвчилар шу дарёда булут овлашади, сув ичгани тушганда отиб олишади. Ҳар ўқ узилганда супрадай-супрадай булут узилиб тушаверади...

— Обoramан, худо хоҳласа обoramан! — деди Бабар.

Ўн кундан кейин Бабар хотинини Олқордаги аммансикига олиб кетди, шу кўйи ўзи ҳам зим — фойиб

бўлди. Орадан ўн кунча ўтгандан кейин бозор куни қулоқларини оқ қийиқ билан боғлаб олган Бабар иккى елкасида обкаш, қўшқулоқларда қатиқ, чамбараклардаги коса ва шокосаларда қаймоқ, халта ва халтачаларда қурут, сузма кўтариб дўконимизга кириб келди. У бозорга ўтиб кетаётан экан, дадам билан саломлашгани, ундан ҳам кўра совуқ ўтиб кетган оёқларини жситгани қайрилибди. Унинг чўзиқ юзи хийла сўлиган, катта-катта кўзлари киртайган, қўллари кир, кийимбоши бир аҳволда, афтидан, куни-туни ғам-койиш билан бўлиб, ўзига қараш ҳам юрагига сифмас экан. Кулала оқ тарашадан гулхан ёқиб берди, олдига иккита жириш нон, бир сиқим жийда қўйди. Унинг айтишига қараганда, хотини кечалари билан инграб чиқар, Бабар уни тезроқ Тешиктошга олиб бориб, азобдан қутқариш учун пул йиғар экан. Олқордаги сигирлик, лекин бозорга қатнолмайдиган одамлар қатиқ-қаймогини ва бозор ўчарини Бабарга топшириб, унинг хизмати бадалига ҳол-бакудрат бир нима беришар экан. Бабар ҳозирнинг ўзида рўзгордан орттириб саккиз танга нақд пул қилиб қўйибди, яна беш-тўрт танга орттирса, хотинини олиб бетўхтов Тешиктошга жўнار экан.

Бабар исиниб, нон-жийда билан қорнини тўйғазиб, худди қарн одамдай ҳаммамизни дуо қилди, қатиқ-қаймоқларини кўтарганича бозорга тушиб кетди.

Бозор қайтиш маҳалида кимдир: «Бабар ўғирлик қилиб қўлга тушли», деган хабарни топиб келди. Бу ақлга сифмайдиган гап эди. Дадам воқеани билиб келгани мени бозор бошига юборди.

Бозорда одам сийрак. Тимдан берироқдаги кўчиб кетган мисгарнинг дўкони олдида одам, кўпроқ болалар тўпланиб туришибди. Қудрат чўлоқ деган пояки одамларга куйиб-пишиб гап маъқуллаётиди. Бозорни айланаб юрадиган пояки воқеадан бошдан-оёқ хабардор экан.

Бабар охирги икки хурма қатифини сотиб, харидор хурмани бўшатиб келгунча қаймоқ бозоридаги катта толнинг тагида турган экан, каппон томондан ҳайқириқ, «Ушла-ушла!» деган товуш эшитилибди. Бир гуручфуруш харидордан пул олаётганда бирор пулга чанг солиб қочибди. Ўрининг шериги бўлса керак, гуручфурушни ўғри қочган томонга эмас, қаймоқ бозорига томон йўллабди. Эс-ҳушини йўқотиб қўйган гуручфуруш тўғри келиб Бабарнинг ёқасидан ушлабди. Қўрқиб кетган Бабар гуручфурушни даст кўтариб, бо-

шидан ошириб ташлабди. Гуручфуруш ўрнидан турасолиб жон аччиғида дод солибди ва яна Бабарга ёпишмоқчи бўлибди. Бабар бир уриб уни ағдарибди. Воқеадан бехабар халқ ўзидан катта ва саллали одамни ураётган Бабарни ушлабди, отқоровулни чақирибди. Отқоровул уни кўчидекетган мисгарнинг дўконига қамаб қўйибди. Ҳозир амин келиб уни сўраши керак экан.

Аминничувалиб кетган салласини қўлтиқлаб олган гуручфурушнинг ўзи топиб келди. Амин Бабардан гап сўрамай-нетмай бошига, елкасига бир неча қамчиурди.

— Қани пул?

Бабар нима бўлганини, нима бўлаётганини тушунолмай гаранг бир аҳволда гуппи тўнининг чўнтағидан бир сиқим чақа-танга олиб аминга узатди. Амин пулни олиб гуручфурушга берди. Гуручфуруш пулни олиб, Бабарга ўшқирди:

— Қолгани қани?

Бабар охирги икки хурма қатиқнинг пулинини сўраётиди, деб ўйлади шекилли, худди узр сўрагандай:

— Ҳали олиб келади, худо урсин агар...— деди.

Совуққа чидолмай ер тепиниб турган амин отқоровулга кўз қисди.

— Яна бирпас тур, шеригини айтса-айтгани, бўлмаса далага олиб чиқиб отиб ташла!

Бабарнинг кўзлари жавдирарди:

— Мени нимага оттирасиз, амаки, оттирманг... Хотинимни қутурган ит қопган, жуда ёмон қопган, ишонмасангиз одам юборинг, уйда йиғлаб ётиби... Тешиктошга олиб борадиганман... Мени оттирманг, ишингиз бўлса буюринг. Ҳатам акадан сўранг, мен ишдан қочадиган йигит эмасман... Хотиним йиғлаб ётиби.

Амин чиқиб кетди. Гуручфуруш ташқарига чиқиб Бабар берган пулни санаб кўрди, пул мўлжалига бироз тўғри келди шекилли, отқоровулга бир мири чойчақа узатди:

— Қолганини ўндирангиз яна бир мири бераман,— деди-ю кетаверди.

Отқоровул Бабарга бақирди:

— Шеригингни айтсанми, ё отиб ташлайми?

Бабар тушунолмади.

— Менинг шеригим йўқ, Олқордан битта ўзим кўтариб келганман...

Отқоровулнинг жон-пони чиқиб кетди, уни туртиб-тепиб дўкондан олиб чиқди-ю, «отиб ташлагани» Эшонбуванинг карvonсаройига томон ҳайдаб кетди. Болалар дув эргашди. Бабар йўл бўйи ёлворди:

— Жон ака, мени отиб ташламанг, худо хайр берсин... Хотинимни ит қопган, уйда йиглаб ётибди...

Мен дўконга югуриб кириб воқеани айтдим. Кулала билан дадам ҳам чиқишиди. Отқоровул Бабарни саройнинг тўридаги тешикдан далага олиб чиқди. Болаларгина эмас, бирталай катта одамлар ҳам йиғилди. Отқоровул милтигини ўқлади, «Айтасанми, йўқми?» деб бир-икки ўшқирганидан кейин бир неча қадам орқага чекинди-ю, Бабарнинг калласини қорага олиб ўқ узди. Бабар ўқ келиб тегишини кутиб бўлса керак, оғзини, кўзларини катта очиб, қимир этмай турар эди. Отқоровул орқасида турган одамларга юзланди.

— Епирай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибману киприк қоқмайди-я!

Отқоровул Бабарни элтиб яна қамаб қўйди.

Эртасига Бабар тўғрисида хунук бир хабар эшитдик. Бу хабар рост экан, тафсилотини отқоровул гапириб берди.

Отқоровул Бабарни галга солиб кўрибди, унинг беноҳ эканини билгач, қўйиб юборгани ижозат сўраб хуфтондан кейин аминнинг уйига борибди. Амин мингбошиникига кетган экан. Мингбошиникига шаҳардан меҳмонлар келган, зиёфат авжида экан. Отқоровул меҳмонхонадаги хизматкорлар билан ўтириб қолибди. Зиёфат саҳарга яқин тугабди. Отқоровул йўлда Бабар тўғрисида гапирган экан, амин «Ия, эсадан чиқиби-ку», деб жадаллабди. Келиб гугурт чақиб қарашса, Бабар дилдираб, бурчакка тиқилиб ўтирган эмиш. Унинг аҳволини кўриб амин «айб ўзингда» дегандай шовқин солибди:

— Эшик қулф эмас-ку, чиқиб кетавермадингми!

Бабар тиши тишига тегмай зўрға:

— Узингиз қамаб қўйдингиз-ку, пошшолик одамисиз,— дебди.

Амин эшикни катта очиб юборибди. Бабар дилдираб, дўкондан секин чиқибди, кейин бирдан югурибди; йиқилибди, ўрнидан зўрға туриб яна чопибди... Ким билади, шўрлик, нима учун Ҳатам самоварчининг самоварига кирмабди, нима учун бирон эшикни тақиллатиб тонг отгунча бошпана сўрамабди, «бемаҳалга қол-

ганимдан хотиним хавотир бўлиб кўчанинг бошида ўтиргандир», деб ўйлаган бўлса керак!

Эрталаб йўловчилар Олқорнинг кираверишидаги якка бақатерак остида чўққайиб ўтирган бир одамни кўришибди; эрталабки қуёшининг нурида эриб тўкилаётган булдуруқ бошига, елкасига тушса ҳам у қимир этмас эмиш. Бориб қарашса Бабар экан! «Нима қилиб ўтирибсан», деб бирор елкасидан тортган экан, Бабар ағанаб тушибди, бечора совуққа қотиб ўлиб қолган экан.

Билмадим, орадан қанча вақт ўтди экан, Олқордан бир деҳқон кетмон пешлатгани келди. Дадам ундан Бабарнинг хотинини сўради. Деҳқон анчадан кейин хўрсиниб жавоб берди:

— Бечора эрининг ғамида жинни бўлиб қолди... Ёмон жинни бўлди, ўзини уриб, тишлаб, не азобда ўлди...

Уни қутурган ит қопганидан бу одам бехабар экан...

ОҚПОШШОНИНГ АРЗАНДАСИ

Валихон сўфи ўн кунча гоҳ ўзидан кетиб, гоҳ ўзига келиб, кўзига алланималар кўриниб, алаҳлаб ётди-ю, кейин оғир касалга чалиниб, икки ой деганда ўрнидан турди.

Қиши ўтди, баҳор ўтди. Тўралардан ошнамиз борлигини эшитган бўлса керак, Валихон сўфи бизга хархаша қилмай қўйди; жабр кўрганлиги ҳақида ҳеч кимга арз қилмаган бўлса керак, чунки бир жиҳатдан, «чироғпоя» оғзига оладиган гап бўлмаса, иккинчидан, тўралар олдида мингбошию юзбоши ҳам қўл қовушти-рар эди.

Бундан ташқари ёзда юрт нотинч бўлиб қолди.

Герман билан уруш бошланганлиги хабарини биз Яйпандан икки ойдан кейин, ўшанда ҳам тасодифий суратда эшитган бўлсак, оқпошшо уруш ишларига мусулмонлардан мардикор оладиган бўлганини уч кунга қолмай эшитдик.

Ўн тўқиз яшардан ўттиз бир яшаргача ҳаммани олармиш!

Бувайди бўлисига беш минг ўн икки киши тушибди!

Бу кунлар деҳқончиликда қизғин иш палласи бўлишига қарамай, ҳар куни намозгарга яқин кўчалар, гузар гавжум, тимнинг тагидаги иккита самоварга одам

сифишишмайди. Босинқиғ ғовур: «Э, худо!» «Золимга ўзинг инсош бер!» деган нидолар...

Дадам ҳар ҳафта-ўн кунда темир, кўмир келтиргани Қўқонга тушиб турарди. Умрида шаҳарни кўрмаган кўпчилик деҳқонлар уни дунёдаги ҳамма гапдан хабардор, деб ўйлашар, шунинг учун дўконимиз олдидан одам аrimас эди.

Бу кунларда деҳқонларнинг ўзлари ҳам гапнинг уяси бўлиб қолишли.

— Мардикорликка олинган одамларни заводга солиб кўзини кўкартирап эмиш. Одамни бу эшигидан киргизиб заводни бир бўкиртирса, нариги эшигидан кўзи кўкариб, нонни тескари тишлаб чиқаверармиш.

— Мардикор ўлса ўлигини сандиқقا солиб тикка кўмармиш!

— Мардикор касал бўлса оёғидан осиб, оғзидан мўмиё олармиш.

— Қоф тоғида бир мерган ов қилиб юрган экан, қараса калладай келадиган бир тош пастдан юқорига юмалаш кетаётган эмиш. Мерган тошни олиб губирнатирга элтиб берибди. Губирнатир уни оқпошшо аюборибди. Оқпошто тошни ёриб қараса, ичидан оппоқ панжага чиқибди. Пошшо кулибди, панжани тахтининг поясига қўйиб, қилич билан қийма-қийма қилиб ташлабди.

Бунақа миш-мишларнинг сон-саноғи йўқ эди.

Қишлоқ каттакон азахонага ўхшаб қолди: босинқиғ ғовур, оҳ-воҳ, кўз ёши. Ҳамма кутади, ҳадемай, ўлик чиқиши, бутун қишлоқни бошига кўтарган қий-чув, йиғи-сиғи, дод-фарёд ичидан тобут кўтарилиши, яъни мардикорга олинган кишиларнинг рўйхати эълон қилиниши керак.

Бироқ, рўйхатдан дарак йўқ. Юрт оғалари бўлмиш мингбоши, Чилон қори, катта мачитнинг имоми Шарофиддин маҳсум, юзбоши, Абдураҳмон пахтафуруушлар маслаҳат қилишгани қилишган. Булардан биронтаси кўча ё гузарда кўринмайди. Одамлар буларни уйларидан ҳам топишолмайди.

Бирдан дув-дув гап бўлиб қолди: «Ҳамма хатга тушган экан, юзбоши Тошкентга дилғиром юбориб, пахта эккан чоракорини сўраб олибди, ўрнига шаҳардан мардикор олиб берибди». Ҳали рўйхат эълон қилинмасдан туриб, «Мен ҳам пахта эккан эдим», дея мингбошининг остонасига бош урган деҳқонлар, «Менинг боламни, менинг эримни чоракор, қарол қилиб олинг, ўла-ўлгучиҳа хизматингизни қиласи, қулингиз бўлади», деб

юзбошининг оёғига йиқилган аёлларининг ҳисоби йўқ, эди. Бир томонда йиғи-сиғи, бир томонда ғовур, ҳайқириқ, қарғаш...

Бу орада «кўзни кўкартириш», «оппоқ панжа» ва бошқа миш-мешлар ўрнига чин хабарлар тарқала бошлиди: Хўжандда халқ ғулу кўтарибди, тошкентликлар «биз мардикор бермаймиз» деб маҳкамага боришибди, фалон жойда халқ мингбошининг уйига ўт қўйибди, фалон қишлоқда одамлар аминни аламон қилишибди...

Ниҳоят, юрт оғалари ҳамма маҳалладан элликоши билан имом ва обрўли қишилардан бир-иккитасини чақириб, йигин қилишибди. Йифинда катта мачитнинг имоми мулла Шарофиддин юрт оғалари ваколати билан ваъз айтиби, «амри подшоҳ вожиб» деган гаплардан кейин: «Мардикорликка хоҳлаган одам боради, хоҳламаган бормайди, ўрнига одам беради», дебди. Бу гап ҳар бир хонадондаги, бутун қишлоқдаги азани тўйга айлантириб юборля. Бироқ бу хурсандчилик кўпга бормади. Олинадиган мардикор жўнатиладиган кун айтилгач: «Хоҳламаган одамнинг ўрнига ким боради ва бунинг эвазига нима сўрайдни?» деган савол ҳамманинг гирибонидан тутди.

Маҳаллада «Пошшолик жинни» деб аталадиган Рўзи-гов деган овсар бир йигит бор эди. Қачондир Бувайдига каттароқ бир тўра келганда Рўзи-говга ярим танга сийлов бериб, елкасига қоқиб қўйган экан, шундан бери уни пошшолик жинни деб аташар экан. Унинг жиннилиги шундан иборат: жинни сўймаган итни пичоқлаб ташлайди, қатиқдан қўрқади, вақти чоғ бўлган вақтларда ҳамиша шу ашулани айтади:

Олма берсам олмайсан,
Беҳи берсам олмайсан,
Қайси бойнинг қизисан?...

Тўра елкасига қоққандан бери Рўзи-гов қорни очса рўпара келган эшикни қоқиб овқат сўрар экан. Мардикорликка ўз ихтиёри билан боришга хоҳиши билдириган киши фақат шу бўлди. Уни Чилон қори укасининг ўрнига юборгани шошиб-пишиб етмиш беш сўмга сотиб олди. Ундан кейин одамнинг нархи юз, сал кунда икки юз, ҳатто уч юз сўмга чиқди. Кимдир етти юз ҳам сўрабди.

Юрт оғалари яна қишлоқнинг казо-казоларини ча-

қириб йигин қилишибди. Йигинда тўраларнинг раъйяга мувофиқ шу юрт оғаларидан иборат юзбоши бошлиқ маҳкамама тузилибди. Маҳкаманинг вазифаси мардикор олишда поштоликка ёрдам бериш, шу билан бирга мардикорликка кетадиганлар ва уларнинг бола-чақасига қарашидан иборат экан. Маҳкамама номидан юзбоши гапириб, халққа ачинибди: «Одам ёллагани пул топса одам тополмайди, маҳкамама халқнинг бу мушкулини ҳам осон қилиши керак», дебди. Унинг бу гапи ўша кунни ҳайитга, тунни бозоршабга айлантириб юборди. Ўша куни: «Юзбоши бувам яқинда мингбоши бўлармишлар», деган гап тарқалди.

Маҳкамама мардикор пули йиққани ҳар маҳаллага иккитадан вакил тайинлади, халқдан йигилган пулга одам сотиб олгани шаҳар ва бўлис бозорларига кишилар юборди.

Бизнинг маҳалладан мардикор пули йиққани ўзимизнинг элликбоши билан Валихон сўфи тайинланган экан, иккови дўконимизга келди. Дадам бошқа иш бўлмаганидан бозорчилардан тушган пичоқларни чархлаб ўтирас, Кулала чарх тортар эди. Сўфи дадамнинг ўзига қарамаса ҳам ортиқ даражада мулозимат кўрсатди, ҳол-аҳвол сўради, ҳатто менга ҳам сўз қотиб: «Ҳа, қочоқ!» деб қўйди. Дадам шаҳар акси урган, закончироқ одамлигидан бехабар экан шекилли, янги элликбоши гапнинг пўскалласини айтди-қўйди.

— Қани, уста, пулдан чиқарасизми, ё мардикорга борасизми? Беш юз сўм берганлар ҳам бўлаётиди, сиз уч юз сўм берсангиз бас, косиб одамсиз...

Дадам унинг сўзини ҳазилга йўйди:

— Оқпошшо «болғангни уравер, сенга ҳеч ким тегмайди» деган-ку?..

Валихон сўфи кулди.

— Биз ҳам шуни айтипмиз,— деди шошиб.— Мардикор пулинин берингу жойингиздан қимираманг!..

Дадам яна ҳам мулойимроқ, яна ҳам ҳазилга тақаб деди:

— Мардикор пули хатга тушган, лекин ўзи бормай ўрнига одам берадиган кишига чиқкан бўлса керак? Мен хатга тушган эмасман, ёлғизқўл косиб, бола-чақалик одамман.

Элликбоши сўфига қаради. Ўлганининг кунидан ғазабини ичига ютиб турган сўфининг ранги ўзгарди.

— Ҳаммавақт юртдан ўзингизни четга тортасиз-да, уста! Юртга келган тўй экан, нима қиласиз гапни кў-

пайтириб! Саккиз ойдан бери тўшакда ётган Одил бува ҳам хатга тушган эмас, лекин берди, юз сўм берди! Мадрайим чўлоқ ҳам хатга тушган эмас, лекин қатордаң қолгани йўқ! Раҳматлик Норбўтанинг хотини тул боши билан топганини тутиб ўтирибди! Калимасини ўгириб ётган бир касал чол, туғма бир чўлоқ, бир тул хотинчалик эмасмисиз?! Кўйинг-э! Худо урди-кетди!

Сўфи қўлига тушиб қолган қайроқни улоқтириб юборди.

Булар билан гап талашиш юзбоши ва бошқа балохўрларнинг оғзидағи суюкка қўл узатиб, уларни ирилатиш бўлар әди. Булар ирилласа ҳар чоғ дадамга оғиз солиши ҳар қанақа қилиб бўлса ҳам уни мардикорликка бериб юбориши мумкин әди. Шунинг учун дадам ён берди.

— Бисотимда эллик сўм пулим бор. Ёзда иш йўқ, кузда темир, кўмир керак...

Сўфининг кўзлари шохсоққадай иргиб чиқди.

— Майли ўшани ҳам берманг! Юртдан чиқдим, деб қўя қолинг! Юртдан чиқинг, бир пақирнинг ҳам керакмас!

Юртдан чиқиш тириклай гўрга кириш деган сўз. Узоқ савдолашгандан кейин дадам икки юз эллик сўм бернишга рози бўлди. Бунинг эллик сўми нақд, икки юз сўмини уч кун ичида бирордан қарз кўтариб бериши керак әди.

Дадам икки юз сўм сўраб, ҳар йили баҳорда деҳқонларга бўнак ва қарз берадиган Чилон қорига учради. Қарз шу чоққача юз сўмига ўн сўм фойда билан берилар экан, мардикор пули чиққандан бери тобора кўтарилиб, йигирма, ўттиз, ҳатто қирқ сўмга етибди. Дадам шу маҳаллалик темирчи бўлиб вақт-бемаҳал фойдаси тегишини, ишни арzon ва икир-чикирни бепул қилиб беришини назарда тутиб, Чилон қори икки юз сўмни юзига йигирма беш сўм фойда билан қарз берибди.

Дадам пулни элликбошига элтиб берди. Элликбоши икки юз эллик сўмни олиб «қизил қофоз»ни йигирма сўмга берибди, дадам «Нега бундоқ?» деб сўраса, элликбоши: «Тушган пулни ҳукумат билиб қолса «халқ бой экан» деб ўлпоини кўпайтиради», дебди.

Пул йўқ, иш йўқ, дадам диққат, юрагига қил сиғмасди.

Бир кун кечки пайт дадам икковимиз отйўлакда ёнгоқ ўйнаётган болаларнинг ўйинини томоша қилиб,

муюлишдаги харсангтошда ўтирган эдик, Али-лайлак келиб қолди. Унинг ҳам кайфияти яхши эмасди, мардикор пулига ҳўқизини сотиб берибди.

— Бунинг ҳаммаси хотинталоқ юзбошидан чиқяпти,— деди Али-лайлак нафаси титраб.— Пошшолик, мардикорликка ҳамма борсин, деган эмас экан, бу зангар мардикор пулини ҳамма хонадондан оляпти, юртнинг бошига келган кўргуликни қошиқ қилиб халқнинг қонини ичяпти. Қишлоқни қарзга кўмиб ташлади. Ноинсоф, юз сўмга ўттиз беш, қирқ сўмгача фойда қўйяпти.

Али-лайлакнинг жўраларидан кўпи мардикор пули бергани қурби етмай, ўзи борадиган бўлибди. Булардан бири — Эрмат деган йигит мардикор пулига, ерини сотиб бермоқчи бўлган экан, юзбоши яrim баҳо қўйибди. Юзбоши шафе, шафелигидан кечмагунча ерни бошқа одам ололмас экан. Али-лайлак қишлоқнинг йигитларини сўка кетди.

— Бу замоннинг йигитлари ҳезалак бўлиб кетган! Зогора ундей қовушмайди! Буни юзбоши ҳам, бошқаси ҳам билади-да, шунинг учун ҳеч нарсадан тап тортмай қилғилигини қилаверади. Ҳаммамиз латтамиз, латта бўлмасак бу зангар юзбошининг ҳар бошига минг бало ёғдирмасмидик! Ярим пақир тиллани ўтда эритиб, унинг тўймас кўзларига, бўғзига қўймасмидик!..

Али-лайлакнинг тилига чиққан бу гаплар, назаримда, дадамнинг, балки бутун қишлоқнинг дилида ўта доғланган ёғдай тутаб ётар эди.

Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди.

Орадан бир неча кун ўтди. Бир куни намозгар пайтида бозорбошидан устма-уст иккита ўқ чиқди. Ҳаял ўтмай яна уч-тўртта ўқ отилди, ундан кейин ўқ бодроқ бўлиб кетди. Кулала икковимиз кўчага юргурган эдик, дада қайтарди, уришиб берди, бориб эшикни занжирлаб келди. Ўқ овози сийраклашди, лекин дод овози эшитилди: «Войдод!.. Войдод! Юзбошини ўғри босди, келавер!» Додлаган одамнинг ўзи бўлса керақ, ашула бошлади: «Ойда, йилда бир келган меҳмонидан айрилмасин...»

Қоронғи тушгунга қадар гоҳ якка-дукка ўқ, гоҳ дод, гоҳ ашула товуши эшитилиб турди-ю, бирдан жимиди. Шу жимиганича эрталабгача, бутун қишлоқ ернинг қаърига кириб кетгандай тиқ этган товуш чиқмади. Дадам бомдодда мачитга чиқиб хабар топиб келди: ўғрилар юзбошини жодида уч бўлак қилишибди, кейин керосин

сепиб ўт қўйишибди. Кейинчалик гап чиқди: ўғри босганда юзбошининг шаҳарлик қайнининглиси томга чиқиб янтоқ орасига яширган, ўша ерда туриб ўғриларнинг номини этагига ёзиб олган, бутун бўлган ишни кўриб турган экан. Уммат деган бир йигит юзбошининг олдига бир этак тилла тўкибди, «егин», дебди. Юзбоши тилладан ютолганича ютиб, охири ютолмай қолганидан кейин Уммат унинг оғзига тиллани зўрлаб тиқибди.

Пешиндан кейин Қулала икковимиз дадамнинг йўқлигидан фойдаланиб томма-том тимгача бориб, тимнинг тепасига чиқиб олдик. Бу ердан Қўқон йўли Бувайдининг киравериши, юзбошининг токи ва унинг остида кўк айвони барада кўриниб турар эди.

Буёғи юзбошининг дарвозасигача, ўёғи Қўқон йўли — кўчанинг икки томони лиқ одам. Бутун Бувайди гўё кўчиб чиқибди. Ҳамма салла ўраган. Отқоровуллар уёқдан бўёққа чопган, йўртган, қаттиқ шивирлаб кимгадир дашном берган, сафдан салгина чиқсан одамни юзи-кўзи демай қамчилаган...

Хийла вақтдан кейин Қўқон томондан бир тўда отлиқ кўринди. Ҳалқ бир гуриллади-ю, дарров жимиди. Аллақандай товушлар, ҳайқириқлар эшитилди. Ҳалқ энгашди. Отлиқлар аста-секин яқинлаша бошлади. Олдиндан оқ кийим, оқ шапка кийиб, сариқ погон таққан учта тўра, уларнинг ўнг томонида ўзимизнинг мингбоши, чап томонида катта салла ўраган кишилар, орқада бирталай солдат. Булар икки томонда энгашиб турган ҳалқ орасидан ўтиб ўнг томонга, юзбошининг ҳовлисига томон бурилишди, отдан тушмай дарвозадан кириб кетишли. Ҳалқ ҳамон энгашганича қимирламай турар эди. Биз юзбошининг ҳовлисига яқин боргани кўрқидик.

Ҳалқ аста-секин қоматини ростлади. Ҳаял ўтмай «чиқди-чиқди» деган гап ўрмалади. Ҳалқ яна энгашди. Шу аҳвол намозгаргача давом этди. Намозгаргача ҳалқ неча-нечада қоматини ростлаб, неча-нечада энгашди. Ниҳоят, намозгарга яқин отқоровуллар шовқин солиб, тўралар чиқаётганидан ҳалқни хабардор қилди. Ҳалқ яна энгашди. Отлиқ тўралар, уларни кузатиб қишлоқ казо-казолари дарвозадан чиқишли. Уларнинг кетидан солдатлар йигирмадан ортиқ деҳқонни қуршаб, Қўқонга ҳайдаб кетишли. Буларнинг орқасидан ҳеч ким эргашмади.

Тўралардан бири бировни сўроқ қилаётib, юзбошини «Оқпошонинг арзандаси эди», дебди. «Бандиларни

— «СИР ҲАМШИ», деган гап тар-
қалди.

Дадам билан Али-лайлак тўралар келиши хабарини
эшитган замон Валихон сўфининг чақувидан қўрқиб,
дадамнинг Толлиқдаги бир ошнасиникига қочиб кетиш-
ган экан, дадам ярим кечаси келди.

ДУКЧИ ЭШОННИНГ ҚҰЛАНКАСИ

Тўралар шунча одамни ҳайдатиб кетди-ю, гўё қиши-
лоқнинг тепасига шапкасини илиб қўйди: халқ ҳамои
энгашиб тургандай, ҳаммаёқ жимжит, на бирон товуш
чиқади, на оҳ-воҳ. Али-лайлак айтмоқчи, «йиғлаган ҳам
енгига йиғлар» эди.

Тўралар ҳайдатиб кетган одамлардан бири, йўқ,
улардан бири эмас, англашилмовчилик орқасида тўпга
қўшилиб кетган Мадрайим деган бир йигит Қўқондаги
«Оқ уй»да беш ой ётиб қайтиб келди. Солдатлар банди-
ларни Учкўприқдан ҳайдаб ўтатётганда бу йигит нима
бўлиб кўприкнинг устида туриб қолган экан, олдинги
солдатлар индашмабди-ю, орқадагилардан бири уни
тўпдан чиқиб қочмоқчи бўлган банди гумон қилиб, мил-
тифининг қўндоғи билан елкасига битта туширибди-да,
бўйнидан итариб тўпга қўшиб юборибди. Солдат, тўра
ё бирон амалдор бир нима қиласа «нега, нима учун» деб
сўраш ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган бўлгани учун
Мадрайим тўпга қўшилиб кетаверибди. Турмада уни
рўйхатга ёзиб қўйишибди, эҳтимол, бандиларнинг ўзла-
ри жўрттага ёздиришган бўлса: яхшигина овози бор,
баъзан ўзи қўшиқ ҳам тўқир экан:

Осмондаги паррандалар бориб айтинглар,
Фарзандингиз Қўқондаги «Оқ уй»да, денглар.
Сим-сим дедим, симлар дедим, симлар қўйнимда,
Зарра гуноҳ менда бўлса қилич бўйнимда...

Беш ой ўтиб Мадрайимнинг буткул гуноҳсизлиги
маълум бўлгандан кейин кулиб-кулиб қўйиб юбори-
шибди. Мадрайим мардикорликдан қочиб келган ва
қўлга тушиб қамалган икки қоюқ билан ҳамгап бўлиб-
ди. Булар мардикорликка борилган юрт — «совуқ дў-
зах» дейишибди, у ердаги меҳнат, тирикчиликнинг
«мақтов»ини хўп келтиришибди: бурнини, қулоғини,
оёқ-қўлни совуққа олдириб, пучуқ, чиноқ, чўлоқ бўл-
ганларнинг ҳисоби йўқ; қўли, оёғи кесилиб, келнга ўқ-

шаб қолган шўрликлар ҳам бор экан; очликдан, совуқдан ўлганларнинг ўлиги кўмилмай йиртқичларга ем бўлар экан... Мардикор олинаётган кунлари «мардикор ўлса сандиққа солиб тикка кўмармиш, оёғидан осиб мўмиё олармиш» деган миш-мишлар бу гапларнинг олдида ҳеч нарса бўлмай қолди.

Лайлаккор уриб турган бир кун эди. Бирдан бозорбошида дод-фарёд кўтарилиб қолди. Дадам хабар олиб келгани мени бозорбошига юборди. Тимнинг остига беҳисоб хотин-талаж тўпланган, қий-чув, болалар йиғланган... «Ўйинг куйсин, мингбоши!» «Боланг ўлсин, юзбоши!» Қатта маҷитнинг имоми Шарофиддин сўрига чиқиб аёлларга хитоб қилди:

— Мусулмонлар! Юрт бузуқи каззобларнинг сўзига инонманглар! Ярим подшоҳимиз Куропаткин ҳазратлари қўл остларидан мардикорликка кетган фарзандларининг ҳолидан ҳар куни ва ҳар соат хабар олиб турибдилар. Ҳамқишлоқларимиз худонинг паноҳида ва подшо ҳазратларининг ҳимоятида соғ-саломат ризқларини териб еб юрибдилар. Иншоолло, яқин фурсатда дийдор кўришамиз. Илоҳо, омин!!!..

Ҳамма гуриллаб фотиҳага қўл кўтарди. Аёллар бирпас жим бўлиб яна йиги, ғувур, шовқин-сурон, қарғишиш бошланди.

Ҳеч қачон шоп-шалоп тақиб юрмаган мингбоши шоп-шалопини тақиб, милтиқли учта йигити билан тимга кириб келди. Аёллар бирпас жим бўлишиди-ю, яна ҳам қаттиқроқ шовқин-сурон кўтаришди.

— Ўйинг куйгур мингбоши, эримни топиб бер!

— Барқадар топмагур, боламни топиб бер!

Милтиқли йигитларнинг дағдағаси, ҳавода ўйнаган қамчилар ҳам аёлларга кор қилмас эди. Бир хотин, паранжиси бошидан тушиб кетганига қарамай, шовқин согланича аламонни ёриб ўтди-ю, қўлидаги боласини мингбошининг оёғи остига қўйди.

— Ол, ўзинг боқ, уйинг куйгур!

Унинг кетидан яна бир неча хотин боласини мингбошининг оёғи остига ташлади. Дод-фарёд ер-кўкка сифмас эди. Мингбоши икки-уч қадам орқага чекинди, милтиқли йигитлар болаларни олиб оналарига, оналари олмагандан кейин рўпара келган хотинларга тутқизишар, болалар чириллаб йиғлашар эди.

Мингбоши бошига ёғилиб турган қарғиши ва ҳақоратлардан ғазабланмади; ҳар бир хотин орқасида юзларча, мингларча эркак-аёл турганини сезди шекилли,

уларни яхши гап билан инсофга келтиргани уринди, ниҳоят, орқаси билан юриб бориб сўрига чиқди.

— Шошманглар, қулоқ солинглар!— деди,— бир-ламчи, ғаламис одамларнинг гапига қулоқ солманглар, иккиламчи, ўзларинг биласизлар, мардикорликка кетганлар кўпи билан олти-етти ойга кетган, қўш маҳалигача битта қолмай келади.

— Битта қолмай ўлади!— деди бир хотин бақириб.

— Улмайди... Уччиламчи, ҳаммамиз бир мусулмонмиз, бир-биримизга тикан киришинираво кўрмаймиз, мен сизларга айтиб қўяй: пошшолик билан ўйнашиб бўлмайди, битта ўйнашган андижонлик Дукчи эшонмиди? Бу воқеани билганлардан сўранглар. Билган одам бўлмаса, мен айтиб берай: шу одам пошшолик билан ўйнашиб, ўзи билан ўн бир кишининг бошини еди — ҳаммаси осилди!

Шу ерда бошига тўнча ёпиниб турган бир кампир йиғлаб:

— Рост, шундоқ бўлган эди,— деди.

Мингбоши дарров уни қўлидан тортиб сўрига чиқарди.

— Гапиринг, она, кўрган бўлсангиз буларга гапириб беринг!— деди.

Кампир қўрқиб кетди, мингбошига қаради, мингбоши «гапир» деб турганидан кейин, титраб, гоҳ халққа, гоҳ мингбошига қараб гапирди:

— Рост, ўн бир киши осилган эди... Ибрат қилган эди... Ўн бир кишини осгандা ибрат бўлсин, деб бутун Андижондаги болаларни йиғиб келган эди... Шашдан менинг Кенжабойим қўрқиб шайтонлаб қолган эди.

Ҳали аёлларга қўшилиб шовқин солган, йиғлаган бу кампир, афтидан, ҳозир нимага гувоҳликка ўтаётганини ўзи ҳам билмас эди.

Мулла Шарофиддиннинг «юргузуки одамлар», «яқин Фурсатда дийдор кўришамиз» дегани мингбошининг «ғаламис одамлар», «мардикорлар қўш маҳалигача битта қолмай етиб келади» деганига тўғри келгани, яъни икковининг гапи бир жойдан чиққани аёлларга тасалли берди, Дукчи эшоннинг ваҳимали кўланкаси эса кор қилди.

Аёллар тим остидан кетган бўлса ҳам, ҳеч ким уйига кирмади, лайлакқор ёғиб турганига қарамай, тор кўчаларда ҳамон йиғи-сифи давом этди.

Мен дўконга келиб воқеани дадамга батафсил гапириб бердим.

Қўқон турмасидан мардикорлар тўғрисида гап топиб келган Мадрайимни шу куни «банди қилиб, симга олиб кетиши», деган гап тарқалди.

АРАФА

Хутнинг ўрталарида кимdir Қўқондан: «Оқпошто таҳтдан тушибди, ҳуррият бўлибди», деган гапни топиб келди. Бутун қишлоқ ва ҳар бир қимирилаган жоннинг пошшога катта-катта даъволари, ҳурриятдан беҳисоб умид ва орзулари бордай, гарчи даъво ва умид-орзулар нимадан иборат эканини ҳеч ким аниқ айта олмаса ҳам, Бувайди арафа тусини олди. Ҳамманинг назарида ҳурриятнинг чашмаси — мардикорликка кетганларнинг бетўхтов, шу куни, шу соатда қайтиб келиши, шу воқеа бўлса ҳурриятнинг бошқа неъматлари келаверадиганга ўхшади.

Бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, мардикорлардан дарак бўлмади; аксинча, аллақаерда яна мардикор олинаётгани ҳақида овоза тарқалди. Жунбушга келган, асаларининг уясидай ғувиллаган қишлоқ яна жимжит бўлди-қолди.

Хут ўтди. Ҳамалнинг охирларида «Мардикорларга жавоб бўлибди», деган хабар келди. Бу хабарга энди ҳеч ким ишонмаса ҳам, мардикорларнинг яқинлари, қариндош-уруглари, ёр-дўстлари, ҳатто бегона одамлар ҳам «совуқ дўзах»дан эсон-омон чиқиб келадиган, юргани маъмур қиласидиган «мард йигитларнинг бир бўлаги» билан дийдор кўришгани бозорбошига, ундан нари Учкўприкка, қолаверса, буёғи Бағдод, уёғи Қўқон станциясигача боришли. Бу одамларга мардикорлар узоқ юртлардан келишини, бир ҳафта-ўн кун деганда етиб келолмаслигини ҳеч ким тушунтиrolmas эди.

Орадан кўп ўтмай, мардикорлардан олдинроқ соvuқ бир хабар етиб келди. Қўқондаги катта тўралардан бири: «Пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган мардикорлар келади, иззатини билмай, қочиб кетганлар етиб келолмаса ҳам ажаб эмас», дебди. Бу «қочиб келган бўлса, ёки энди поездда келса келгани, йўқса ўлгани», деган сўз, буни қишлоқ аҳли жуда яхши тушунар эди.

Вақтида мардикор пули қишлоқнинг илигини қуритгани учун деҳқон қишида керакли асбоб-ускунасини шайлаб қўёлмади.

Кўп хўжаликларнинг умиди мардикорликка кетган кишиларидан эди, бунинг ҳам тайини бўлмади. Шундай қилиб, кўклам ҳаром-ҳариш бўлиб ўтди. Бунинг оқибати нима бўлишини ҳамма билар эди, шунинг учун қўлида ғалласи бор деҳқонлар, катта аллофлар бозорга дон чиқармай қўйди. Бунинг устига «ҳурриятда чиқкан пул»га одамлар шубҳа билан қарашар, «ҳукумат лоақал икки тахта оқ тунука ҳам тополмай, қофоз танга чиқарган бўлса, уёғига вой»¹, дейишар эди.

Али-лайлак бўғилар эди:

— Бу қизталоқ оқпошшо келиб-келиб кўкламда, ер тобига келиб, ҳансира бургандан таштдан тушганини қара! Чилон қори билан Эгамбердибай замон нима бўлишини билмай ҳар йили қарз, бўнакка берадиган пулинни тишининг кавагига тиқиб қўйди, бирорвга бир мири бермайди!

Нарх-наво кўтарилиб кетди. Қимматчилик ҳадемай пулга нон топилмайдиган қаҳатчиликка айланди.

Очлик бўлганда деҳқон келисининг кири, тегирмончи дўпписининг чанг билан бўлса ҳам нарироқча бориб олади, лекин косибга қийин. Темир, кўмир қимматлиги устига одамлар ҳеч нарса буюрмай, ҳеч нарса сўрамай қўйиниши. Иш йўқ. Қани энди бирор лоақал битта пи-чоқ чархлатса!

Дадам ҳар эҳтимолга қарши дўконни очиб ўтирас, Кулала икковимиз битта чархни кўтариб кўчама-кўча, қишлоқма-қишлоқ кезар эдик. Бирор иш чиқиб қолса, Кулала чархлади, мен чарх тортаман. Асбоб оғирроқ бўлса-ю, қийналиб кетсан, асбобнинг эгаси менга раҳм қилиб, чархни ўзи тортар эди. Бу қилган ишимиз бадалига пул эмас, дадам тайинлаганича «чайнаса юмшайдиган нима бўлса» олар эдик.

Аям ҳар куни эртаю кеч ирим қилиб дастурхон ёзар, «чайнаса юмшайдиган» ҳеч нарсамиз бўлмаса, қуруқ чой — тутнинг барги, жийданинг пўстлоғини дамлаб ичар эдик. Бир куни аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади:

— Бегамсиз, рўзгорнинг ғамини емайсиз, семирниб кетяпсиз,— деди.

Дадам кулди.

— Мен семирсам майли, сизларни семиришдан худо сақласин,— деди.

— Дадам семирган эмас, шишган экан...

¹ Муваққат ҳукумат танга ўрнига марка чиқарган эди.

Шу кунларнинг бирида дадам қора сигир етаклаб келди. Сигир бўғоз эди. Кейин билишимча, сигирни дадам «зингерлик бой» бўлган вақтида орттирган тўппон-часига алишган, тўппончанинг устига иккита қўштирилган милиқнинг қувуруни кесиб, қисқартиб, илоннинг бошига ўҳшаш учта данков — куракча ясад берган экан. Деярли ҳар кечада бирорнинг уйига босқин бўлади, деворини тешиб молини олиб кетади. «Босма», «тешма» деган гаплар кўп эшишилар эди. Бувайди билан Қўқон йўлида қароқчилар ҳам пайдо бўлди.

Қора сигирнинг думига тикилиб, тут пишиғига етиб олдик.

Ҳар куни кечаси дадам билан Кулала дала айланиб, яшириқча хашаки тут қоқиб келишар эди. Тез кунда бу серуур, шилимшиқ мева кўнгилларга тегди, ҳарчанд оч бўлсак ҳам оғизга олгани юрагимиз безиллар эди. Шундан кейин унинг сувини сиқиб шинни қиласидиган бўлдик. Бу ҳам жонга тегди. Шиннини кўришим билан оғзим сув очар, кўнглим айнир эди. Укам Умарали шиннилик косани узоқдан кўрса ҳам фингшийдиган бўлди. Умарали, бирон ножӯя иш қилса, мен уни: «Ҳозир шинни ялатаман!» деб қўрқитардим.

Арпага ўроқ тушди, мева-чева чиқди, лекин барибир қаҳатчиликнинг дами қайтмади. «Кунжара ебди», «Уйида шишиб ўлиб қолибди», «Фалончи қизини симликка¹ берибди», деган гаплар тез-тез эшитилиб турар эди. Назаримда:

Шафтоли шохи ларzon,
Ҳар нарсадан қиз арzon,
Баҳосини сўрассанг,
Қалами кўйлак, бўз иштон...

деган ашула ўшанда чиққан эди.

Тоҷеимизга сигиримиз туғиб берди. Биз тутхўрликдан сутхўрликка ўтдик. Сут, қаймоқ, қатиқ, ёғ, сузма, қурт... Баъзан сут-қаймоқни донга алишар эдик. Хийла жонимиз кириб қолди. Дадам баъзан ҳазиллашиб аямга: «Сигирнинг думидан маҳкамроқ ушла, бу жонивор бизни қилқўприқдан ўтказиб қўяди», дерди.

Мен баъзан иш бўлганда дамгарлик, бекорчиликда дўкон пойлашдан озод бўлиб, қўриқда сигир боқадиган бўлдим. Дадам ҳар куни эрталаб ярим сўмга туюнинг

¹ Сим — ҳозирги Фаргона шаҳри.

кўзидай зогора нон олиб беради, мен шу кетганимча намозгарда қайтардим. Қўриқда мендан бошқа молбоқар болалар ҳам бор, биз пайт пойлаб бир-биrimizning сигиришимизни эмар эдик.

Ҳамалнинг ўрталарида жавоб берилган мардикорлар жавзанинг бошларида биттадан-иккитадан бўлиб кела бошлади.

Буларнинг қайтиши қишлоққа вабо оралаган кунларга тўғри келди.

Кўчамизнинг охиридаги гўнг тўкиладиган майдонда бўйра дарвоза бўлиб, бу Абдураҳмон бува деган аёлманд бир мўйсафид деҳқоннинг қўраси эди. Чол уч ўғлини ўйлантирган, бешта қизини узатган, саккиз оила, бир дунё невара-чевара бўлиб, қўрада қарийб бир маҳалла одам туар эди. Бир ҳафта ичида мана шу қўрадан учта ўлик чиқди. Ундан кейин Абдураҳмон буванинг бозорбошилик жияни қазо қилди. Унинг йигирмаси ўтмай туриб Абдураҳмон буванинг ўзи вафот этди. Қишлоқ бўри оралаган қўтондай бесаранжом бўлиб қолди. Мачитлар тўла — ҳамма, ҳатто дадам ҳам намозхон бўлиб қолди. Бемаҳал қичқирган хўroz, ер тирмалайдиган итларга қирон келди. Кимdir гўристондан қайтган тобутни тўнкариб қўймаган экан, одамлар уни аламон қилиб юборишади. Аллақайси мозорнинг форида чилла ўтирган бир азиз Абдураҳмон бува тўғрисидаги гапни эшитиб: «Ўша қўрадан чиқкан энг биринчи мурданинг оёғи чалмашиб қолибди, мурданинг оёғи чалмашса, уругини тортади», дебди. Абдураҳмон буванинг узоқ-яқин ҳамма қариндошлари жон аччиғида оёққа босишли ва ўша мурданинг қабрини очиб, оёғини тўғрилаб қўйгани қишлоқнинг ўртасидаги тепалик — гўристонга йиғилишди. Талай томошабин ҳам бор эди. Биз, болалар дараҳтларнинг шохига, томларга чиқиб узоқдан қараб турдик. Йиғилган одамлар орасидан йиғи-сиғи эшитилиб турган эди, бирдан ғовур кўтарилиди-ю, яна тинди. Бир оздан кейин яна йиғи-сиғи бошланди, лекин узоқ давом этмай дарров жимиди. Одамлар аста-секин тарқалишди. Шу билан Абдураҳмон буванинг уруғидан бошқа ҳеч ким ўлмади. Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас дадам «қишлоққа вабо келгани рост шекилли, Исомиддин элликбошини олиб кетибди», деб келди. Шундан кейин ажал калхат сингари қишлоқ устида жимгина парвоз қилиб, ҳар куни бир, баъзан икки, ҳатто уч хонадонни қон қақшата бошлади.

Қишлоқ ваҳима ичида, ҳеч ким уйидан чиқмас эди. Қўшнимиз Ҳатам самоварчи қазо қилди. Жаноза ўқигани, тобут кўтаргани одам бўлмай, ўлик пешингача туриб қолди.

Мардикорларнинг кела бошлиши мана шу кунларга тўғри келди.

Ҳар куни қишлоқнинг ҳар томонидан йифи чиқади — бирор вабо ё очлиқдан ўлган, ё қазо қилган бирон кишининг мардикорга кетган яқин кишиси келган, ё бўлмаса мардикордан қайтган киши бирорнинг ўлими хабарини олиб келган бўлар эди.

Сунбуланинг охирларигача кўп ҳовлилар, бутун-бутун маҳаллалар ҳувиллаб бойқушхонага айланди. Бу ҳовлиларда пишган мевалар, егани одам бўлмай ёки одамлар ҳазар қилиб, тўкилган жойида чириб, шохида қолиб кетар эди. Ниҳоят ўликдан «ер тўйди»— вабонинг шиддати сусайди. Кузнинг мадади билан очлик ҳам сепсилди. Одамларга бир оз дармон кирди.

Қўқонлик амалдор айтмоқчи «пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган» мардикорлар мезонга қолмай батамом етиб келишиди, «иззатини билмай қочиб кетганларга» аза очилди.

Узоқ юртлардан кузга яқин етиб келган мардикорлар «Ленин», «Болишбек» деган сўзларни олиб келишиди. Бу сўзларнинг маъносини шу кунлари Жарбулоқдан келган катта аммамнинг ўгай ўғли Саидакбархон эшондан билдик.

Бу одам бўлса ҳам менинг тасаввуримдаги узун соқол, салласи катта, кўзини юмиб тасбеҳ ўтириб ўтиратиган эшонлардан эмас эди. Саидакбархон шаҳарда кўрган-эшиштганларидан гапириб, икки хуфтонгача ўтиридик. Бу орада аям менга «ётгин» деб икки-уч хўмрайди, мен ҳар сафар турмоқчи бўлиб яна ўтириб қолар, кўзимни фижимлаб келаётган уйқуни қочириш учун кўзимга секин туфук суркаб қўяр эдим.

Саидакбархон Ленин тўғрисида гапириб, унинг етмиш икки фирмә тилини билишини, оқпошшони йиқитганини, урушни тўхтатиш тўғрисида гирмон пошшосига ҳам сўзи ўтганини мақтади, лекин «бой билан камбагални баравар қиласман» деган ниятидан кулди.

— Хом сут эмган банда шу-да, бўйидан бир қаричгина юқорироқقا чиқса, дарров худойи таолонинг соясига тиф уради. Намруд ҳам шундай қилган, худога ўқ отган... Худонинг азми билан бирор бой, бирор камба-

ғал бўлибди, беш панжани баравар қилиб бўлар эмишми!

Сайдакбархон эртасига аzonда, қаттиқ ёмғир ёғиб турганига қарамай, Бачқир қишлоғига ўтиб кетди.

Ёмғир пешиндан кейин тинди. Бесаранжом қора булутлар орасидан офтоб мўралади. Кўчада қунишган одамлар пайдо бўлди. Дўконимиз олдига бир неча киши йигилди. Ҳамманинг оғзида ҳар хил гап, лекин бу гапларнинг энг қизиги Ленин тўғрисидаги гаплар эди. Дадам Ленин бой билан камбағални баравар қўлмоқчи эканини айтди. Бунга бирор тушунолмас, бирор ишонмас эди. Али-лайлак бошининг орқасини қашлаб туриб:

— Хўп,— деди Ленин бой билан камбағални баравар қиласр экан, қанақасига баравар қиласди, бойни камбағал қиласдими, ёки камбағални бой қиласдими?

Гапга аравасоз уста Нуъмон аралашди:

— Камбағални бой қилса ҳам бойга зиён, бойни камбағал қилса ҳам бойга зиён; ҳар нечук, Ленин дегани камбағалдан чиққан одамга ўхшайди, камбағал бўлганда ҳам камбағалликнинг жабрини жуда кўп тортган одам бўлса керак.

Лениннинг бу нияти оқпошшо йиқилгани билан ҳурриятдан умид узиб жимжит бўлиб қолган қишлоқни жунбушга келтирди. «Ҳуррият» деган гап яна бош кўтарди, лекин энди одамларнинг амалдорларга даъвоси, ҳурриятдан умид-орзулатири аниқ ва бунинг мағзизда бойкамбағал, амалдорларнинг зулми, бойларнинг жабри, норозилик ётар эди. Амалдорларнинг бўйни қисилди, бойларда паришонлик юз берди. Илгари юзбошининг ўлдирилганлиги қишлоқни бадном қилган воқеа, шу муносабат билан тўралар ҳайдатиб кетган кишилар юртни балога қолдирган «касофатлар» ҳисобланса, эндиликда, бу воқеа Бувайдини қишлоқлар орасида мўътабар, тўралар ҳайдатиб кетган кишилардан бедом-дарақ кетганлари «раҳматлик», қайтганлари «азаматлар» бўлиб қолди. Юзбоши уч бўлак қилинган ўша жодини ким ясаганлиги тилга олинишидан дадам илгари қўрқса, энди «ўша жодини мен ясаган эдим» деб кериладиган бўлиб қолди.

Одамлар ниманидир кутар, бу гаплар ва бу ҳодисалар каттакон бир воқеанинг арафасига ўхшар эди.

Бутун ёз ташвиш-таҳликада ўтди. Бир-бирига қарши, бир-бирига қовушмаган ҳар хил хабарлар... Кузда дадам Қўқонга бориб келди. Унинг сезишича, шаҳар нотинч,

ҳамманинг ичи тўла гап, лекин ҳеч ким ёрилиб бир ни-
ма демас экан.

Кеч кузакда: «Тошкентга Лениннинг ўнг қўли — Бо-
лишбек келипти» деган гап тарқалди. Орадан бир ой
ўтар-ўтмас, «Болишбек Кўқонга келаётган эмиш», де-
ган хабар келди. Ҳамма кўчада, самоварлар лиқ тўла
одам. Қишлоқда тайинлик бир гап айтадиган одам йўқ,
юрт оғалари кўринмайди. Чилон қори Кўқонга кетган
екан, «мусулмонобод бўлади», деган гапни топиб келиб-
ди. Ҳадемай «бачқирлик Эргашни оқ кигизга солиб хон
кўтариб Кўқонга олиб кетишибди» деган хабар тарқал-
ди.

Бачқир Бувайдига яқин қишлоқ, Эргаш машҳур ў-
рибоши бўлиб, Сибирга бориб келганлиги ҳаммага маъ-
лум экан, ҳамма ҳайрон.

— Мусулмонободни Эргаш қилар эмишми?

Орадан бир оз вақт ўтиб, Кўқонда уруш бошланиб
кетди. Ёнгин шуъласи Бувайдидан барака кўриниб ту-
рар эди. Ҳар куни шомдан кейин ҳамма томда.

Бирон ҳафтадан кейин «Эргаш йигитлари билан Кў-
қондан қочибди», деган хабар келди.

Омон-омон бўлгандан кейин орадан ўн кунча ўтказиб
туриб, дадам амаким билан онаси ва аммамдан хабар
олгани Кўқонга бориб келди. Кўқонда расталар, кап-
понлар куйган, кўп жойлар вайрон бўлган, лекин шаҳар
тинч экан. Дадам дўконимиз олдига йиғилган одамлар-
га шу тўғрида гапириб берди.

— Лекин,— деди кулиб,— ўриснинг яхиси энди ке-
либди: йўлкада тўқнаш келиб қолсанг четланиб йўл бе-
ради. Агар шу урушда Эргашнинг қўли баланд келса
борми, билмадим нима бўлар эди...

Али-лайлак сўраб қолди:

— Болишбекни ўз кўзинг билан кўрдингми, қанақа
одам экан?

— Кўрмадим,— деди дадам,— чамамда Болишбек
битта одам бўлмаса керак.

— Орадан кўп ўтмай Бувайдига Эргаш қўр-
боши йигитлари билан келди. Унинг йигитлари Эшон
буванинг карвонсаройига, ўзи мингбошининг уйига
тушди.

Дадам бизни ўша замони Толлиқдаги ошнасиникига
олиб кетди, чунки ичи тўла адоват бўлган Валихон сў-
фи «бу одам кўк шапкали тўралар билан ошначилик
қилар эди», деб Эргашга чақса, ҳолимиз нима кечиши
номаълум эди.

«ҚҰЗА»ЛАР

Эргаш йигитларм билан ўша кечаси Бувайдидан чи-қиб кетибди. Бу хабарни бизга Али-лайлак етказди. Эр-тасига Бувайдига қайтиб келдик.

Дадам ҳар нечук Валихон сўфининг кўзидан йироқ-роқ бўлиш учун катта гўристоннинг нарёғидаги маҳалладан ҳовли топди. Дарров қўчиб олдик. Ҳовли тор, деворлари баланд, худди каттакон ҳовузга ўхшар, бунинг ҳам тўртдан бирини айвон әгаллаган эди. Айвонга қисир сигиримиз билан фунажинни боғладик. Айвонга очиладиган дарча беркилгандан кейин уй қоп-қоронғи бўлиб қолди. Аям уйни кўриш билан: «Вой, лаҳад-ку», деб юборди.

Дадам шу атрофдан — қишлоқнинг чиқаверишидан дўкон қидирди. Дўкон тезда топилавермади. Кулала учовимиз чархни кўтариб дала айланадиган бўлдик. Деҳқонларнинг ўроғини, пичогини чархлаб бир халта-ярим халта дон-дун топиб келар, шуни тамадди қиласидик.

Рўза кириб қолди. Ҳеч биримиз рўза тутмадик.

Аям бир кун бир шокоса буғдойни ёрма қилиб но-нуштага суюқ ош пиширди. Эшикни тамбалаб уйга кирдик. Аям овқатни сузиб энди дастурхонга қўйганида бирдан гупур-гупур бўлиб қолди: кўча эшиги ва деворлардан ошиб беш-олти киши ҳовлига тушди. Кўча эшигини очиб юборишиди. Эшикдан ҳам бир қанча киши кирди. Икки-уч киши «пўшт-пўшт» деб уйга отилди ва ва дадам билан Кулалани судраб ҳовлига олиб чиқди. Ҳовлида Валихон сўфи кўзларини шохсоққадай ўйнатиб турар эди: «Ҳа, касофатинг ўзингга урсин!» деб қўлидаги таёқ билан дадамнинг бошига туширди. Қўрқувдан эс-ҳушини йўқотиб қўйган укам Умарали ўзига келиб чинқириб юборди. Бошига дастурхон ёпиниб олган аям эшик олдида туриб дир-дир титрар, нуқул «касал, ҳаммамиз касалмиз», дер ва «сен ҳам айт», деб мени туртар эди.

Ошни икки қўшқулоққа қуйиб, дадам билан Кулаланинг бўйнига осишиди ва икковини бозорбошига томон ҳайдаб кетишиди. Одамларнинг.govuri, бола-чақанинг шовқин-сурони ичиде Валихон сўфининг ҳадеб: «Қасофатинг ўзингга урсин!» деб бақиргани эшитилиб борар эди. Дўконимиз олдидан ўтишда Али-лайлакка кўзим тушди. Али-лайлак индамай одамларга эргашди. «Қўза»ларни тимнинг остидаги самоварга олиб киришди.

Яна одам йифилди, Валихон сўфи сўрига чиқиб ҳалқа хитоб қилди:

— Мусулмонлар, мана, кўриб турибсизлар, бирники мингга, мингники туманга!

Валихон сўфи юрт бошига келган вабо, очлик, бошқа ҳамма фалокатни «мана шу қасофатлар»га тўнкади, сўзини тамом қилиб: «Ур, кўзани!» деди. Ғовур кўтарилиди. Бир неча киши дадамни ургани дўғайиб келди. Мен додлаб юбордим. Мени Али-лайлак қучоқлаб юпатди. Қимдир бетимга сув сепди. Бироқ дадамга ҳеч ким қўл текизмади Али-лайлак боя дадамни урмоқчи бўлиб дўғайиб келган одамларга бир нималар деди.

Дадам билан Кулалани самоварнинг кўмирхонасиға қамаб қўйишиди. Халойиқ тарқала бошлади. Мен бўлган воқеани аямга айтгани ҳовлига чопдим. Аям ҳамон бошида дастурхон, укамни бағрига босиб кўча эшиги олдида ўтирас, ҳар бир ўткинчига: «Касал эди, ҳаммамиз касалмиз», деб арз қиласар, йиғлар эди.

«Қўза»ларни шомга яқин қўйиб юборишиди. Буларни казо-казолар «ҳақиқат» қилиб, Кулаланинг ҳам гуноҳини дадамга юқлашибди, катта жарима солишибди. Жаримани тўлаш муҳлати жуда қисқа бўлгани учун дадам эрталабдан пул топиш ҳаракатига тушди. Уйда қисир сигир билан ғунажиндан бошқа пулга арзирли ҳеч нарса йўқ эди. Дадам ғунажинни қора кунга асрраб, қисир сигир билан дўконнинг ҳамма ускунасини сотди. Аям айтмоқчи, икки қўлу бир тепа бўлдик-қолдик. Жарима тўланди. Дадам шаҳарга бориб бирор устага ха-лифа тушишни кўзлаб қолди.

Орадан бир неча кун ўтиб, Наманган темир йўлиниг қайси бир станциясида жанг бўлди. «Эргаш темир йўл станциясини тор-мор қилаётганда Қўқондан бир поезд аскар келиб қолибди», дейишди. Отишма туш маҳалигача давом этди. Уруш тингандан кейин мингбоши жарчи чиқартириб, тимга, ҳамма дўконлар ва маҳаллалардаги уйларнинг эшиги устига оқ байроқ тикирди. Шу куни болаларнинг дастидан ҳеч бир оқ латта қолмади; кампирларнинг дока, дуда рўмолию эски салладан тортиб оқ латтаки бор, ҳаммаси эшикларнинг устига, дарахтларга илинди.

Кечга яқин «Бозорбошига Болишибек келар эмиш», деган овоза тарқалди. Бутун қишлоқ бозорбошига, тимга ёпирилиб келди. Биз, болалар, тимнинг чиқаверишидаги толнинг каллагига, устунларга, томларга чиқиб олдик. Намозгарга яқин тимга элликка яқин отлиқ кириб

келди. Булар ҳаммаси миљтиқ кўтаргац, қилич таққан бўлса ҳам кийимидан аскарга ўхшамас эди. Калта, итёқа кўйлакнинг устидан энли камар боғлаб, тўппонча тақиб олган қоп-қора ва жиккаккина бир киши сўрининг устига чиқиб халққа ваъз айтди. Мен унинг гапини эшитолмадим, лекин «Ленин», «қонхўр бойлар» дегани қулоғимга кирди.

У сўзини тугатгандан кейин тимнинг аллақаеридан баланд овоз эшитилди:

— Ҳо, ошна, Болишбек акам қачон келалилар?

У одам яна бир нималар деди. Мен яна унинг гапини эшитолмадим, лекин кўкрагига уриб:

— Мен мусулмон Болишбекман!— деганини аниқ эшиитдим.

Булар отланишаётганда қарасам, мусулмон Болишбекнинг ёнида дадам пайдо бўлиб қолди, куйиб-пишиб унга узоқ гапирди. Мусулмон Болишбек атрофида турган одамлардан бир-иккитасига дадамни кўрсатиб бир нималар деди-ю, отланиб жўнади. Булар Эшон буванинг карвонсаройидан ўтиб, сўқмоқ билан Толлиққа томон кетишли.

Мен дадам билан Кулалани йўқотиб қўйган эдим, қайтиб келсан, уйда ўтирибди. Икковининг ҳам оғзи қулоғида. Аям ҳам хурсанд. Маълум бўлишича, дадам мусулмон Болишбекка жарима воқеасини, асбоб-ускунасиз қолганини айтиб арз қилган экан, мусулмон Болишбек ёнида турган одамларга «Устанинг пулини ким олган бўлса дарров қайтиб берсин, бермаса қайтишда ичига миљтиқ дори тўлдириб бурнида ўт қўяман», дебди.

Мусулмон Болишбекнинг бу гапи бирпасда бутун қишлоққа тарқалди. Эшитган одам кулар эди.

Дадамдан олинган пулни маҳалла балоҳўлари бўлишиб олган экан, Валихон сўфи кўчада фолбиндай олдига қиийиқ ёзиб ўтириб, балоҳўлардан пулни йиғди ва мулоҳимсупурги бўлиб, дадамга қайтариб берди.

Эртасига ҳамма оқ байроқларнинг ўрнига қизил байроқ тикилди. Қишлоқда қизил газмол бўлмагани учун одамлар дока, дуда, бўзни кўз оғриганда қўйнладиган қизил рангга бўяб осишиди. Қишлоқ атторларида қизил ранг қолмади.

Дадам мусулмон Болишбекка арз қилишга қилди, жаримани ундириб олди-ю, лекин бу ёғини ўйламабди: Эргаш қўрбоши қайтиб келса, балоҳўлар, аввалбоши Валихон сўфи ўч олса нима бўлади?

Али-лайлак ҳам шу гапни айтди ва қишлоқдан күчип кетишни маслаҳат берди.

Али-лайлакнинг қўшни қишлоқ Оққўрғонда қариндоши бор экан, гаплашиб келгани дадамни олиб кетди.

МУҲАММАДЖОН ҚОРИ

Оққўрғон қишлоқ эмас, анжирзор экан. Боғлар, чорбоғларда бошқа мева кўринмайди, нуқул анжир. Биз тушган ҳовли саҳнида икки туп анжир бор экан, очлик бўлишига қарамасдан ҳосилига ҳеч ким тегмабди — олдин пишгани шохидаги майиз бўлиб, энди пишгани киндигидан сап-сариқ шарбат оқиб ётибди. Бунинг сирини Кулала қаёқдандир билиб олибди: ҳовлининг эгаси бултурги вабода бола-чақаси билан ўлиб кетган экан. Дадам Кулалани уришиб берди, чунки бу гапни аям эшитиб қолса, укам икковимизни қучоқлаб дод солиши турган гап эди.

Ҳовли хйла катта, ўртасида чоғроқ гулзор, сувсизликдан ҳамма гуллар қуриб, фақат гултоҷихўroz қолибди. Иккита баланд ва ёруғ уй, бир чеккада кичкина бостирма оғил. Аям бузоқчамизни оғилга боғлаб чиқар экан, умрлик орзуси ушалгандай яйраб: «Энди бу ердан кўчмайлик, дадаси. Сиз ҳам қадамингизни билиб босинг, бирор билан чап чиқишишманг, беш маҳал намозни канда қилманг», деди.

Дўкон ҳовлига яқин, қўмлоқ майдоннинг нарёғидаги уч айрилишда, айрилишнинг ўртасидаги алланима деган мозорнинг рўпарасида; мозор эса анҳор бўйидаги кекса тутнинг остида бўлиб, устига таканинг шохи ва соқоли осилган лой гумбаздан иборат эди.

Бу ерда ҳам иш йўқ. Ҳамма далада. Қишлоқда пашша учмайди. Мен янги ҳовлида аям билан қолиб, дадам билан Кулала чарх кўтариб дала айланишар, кечқурун мошоқ, бир халта-ярим халта дон кўтариб келишар эди.

Дадам бир куни хуфтон намозидан «Катта мачитда қўқонлик Муҳаммаджон қори «усули жадид» деган янги мактаб очган, уч ойда болани хат-саводли қилармиш», деган гапни топиб келди.

Дадам эртасига эрталаб мени катта мачитга бошлаб борди. Биз мачит ҳовлисининг чап томонидаги қатор учта ҳужрадан биринчисининг дарчасига рўпара бўлганимизда ичкаридан қоп-қора соқол-мўйлаби бодраб чиқкан, ўзи тўладан келган, бир кўзн билинг-билинмасни.

лай бир киши югуриб чиқди ва дадам билан сўрашганидан кейин менга ҳам қўл берди, қўлларимни мушукнинг қорнидай юмшоқ ва иссиқ ҳовуичига олиб силтаб қўйди. Унинг менга қўл берганидан аллақандай, худди бир газ ўсгандай бўлдим, вақтим чоғ бўлиб кетди. Шу чоққача ҳеч ким мен билан қўл бериб сўрашмаган эди. Муҳаммаджон қори шу экан.

Мактаб деганда менинг кўз олдимга мачитнинг ташландиқ ҳужраси, бўйра, урушқоқ жўжахўроздай бўйни қип-қизил ва ҳожи дўппи кийган Валихон сўфи келар, қулоғимга болаларнинг чуғур-чуғури, «апаламза ал» эшитилар эди. Муҳаммаджон қори Валихон сўфига сира ўхшамагани сингари, бу мактаб ҳам Валихон сўфининг мактабига буткул ўхшамас, болалар паст-баланд қоқилган саккиз қатор тахта — партада жимжит китоб ўқиб, хат ёзиб ўтиришар эди.

Бошқа нарса бўлмагани учун дадам бир оз пулни дастурхон қилиб келган экан, домла олмади, ҳатто хафа бўлди. Дадам кетди. Домла мени гапга солди. Мен унинг сўроқларига жавобан Валихон сўфида бир оз ўқиганимни, дадам хат танитганини, дадам ўқиган китобларнинг номини айтиб бердим. Домла нонхўрак олдида мени болаларга танитди: «Зеҳни ўткир бола, мактаб кўрмасдан хат таниби, ўртоқ бўлинглар», деди. Болалар менга ҳавас билан қараб-қараб чиқиб кетишли.

Домла мени тўхтатди.

— Эртадан сенга китоб, дафтар, қалам бераман, ўқийсан, хат машқ қиласан,— деди.— Тилинг салгина чучук экан, майли, тутал айтиб юрсанг бурро бўлиб кетади. Қани, айт-чи: тутнинг томирини турп тутиб туритти, турпнинг томирини тут тутиб туритти!

Мен бу тутални дабдурустдан айтольмадим. Ҳақиқатан, тилим чучук, кўп сўзларга келишмас, лекин буни ўзим эмас, ҳатто ота-онам ҳам пайқамаган ё эътибор қилмаган экан. Тутални эртасига домлага шаррос айтиб бериш учун уйда хўп машқ қилдим. Аям янги мактабнинг биринчи сабогидан хафа бўлди, лекин домла буни нима мақсадда ўргатганини эшитиб, уни хўп duo қилди, укам Умаралига ҳам ўргатди. Эрталаб қарасам, дадам ҳам тутал машқ қилиб махсисини кияётиби.

Эртасига тутални тез-тез айтольмасам ҳам, ҳарқалай, домлага шаррос айтиб бердим ва бошқа тутал ўргандим: «Бир токчада уч токча, уч токчаси бир токча...»

Ундан кейин «Устоди аввал» деган китобдан ўқиш ва хат машқ қилиш учун сабоқ олдим. Дадам китоб

ўқиганда сатрларга кўз югуртириб сўзларнинг щакли ёд бўлиб қолгандай, бу сўзларни кўмир билан деворларга, эшикларга ёзиб юриб хатга ҳам қўлим келиб қолган экан. Икки ой ўтар-ўтмас «Гулшани дилафгор», «Болалар боғчаси», «Ажойибул маҳлуқот» сингари китобларга, Абдулла Авлоний, Тавалло, Сўфизода, Сидқий, Завқийнинг «абётлар»ига тишим ўтадиган, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ишо китобидан мактуб, турли ҳужжатлар нусхасини чиройли қилиб кўчирадиган бўлдим.

Пешқадам болалардан Сотиболди Фузулий, Ҳатам Хўжаҳофиз, Турсунқул Бедилдан дарс олар, домла буларга янги дарс берганда мени чақириб ёнига ўтқизар эди.

Домламизнинг айтишига қараганда, биз олти бола куздан бошлаб фароизм ва харита ўқишимиз керак эди, бироқ бу илмлар бизга насиб бўлмади.

Мачитнинг қатор уч ҳужрасидан бири мактаб, иккинчисида домламиз ўтирар эди, учинчисига Бухорода таҳсил кўрган ака-ука Қутбиддин ва Ҳусниддин деган муллаваччалар кўчиб келишди. Булар Бўрманғит маҳалласидан марҳум Сайфиддин ҳожининг ўғиллари бўлиб, аввал Қўқондаги Бузрукхўжа мадрасасида, ундан кейин бир оз вақт Бухорода таҳсил кўрган, замона нотинч бўлгандан кейин ўқиши ташлаб келишган экан. Ака-ука иккови ҳам новча, озғин, соқол-мўйлаби сабза урган; икковининг ҳам эгнида бўз халта кўйлак, алак авра тўн, бошида анжир нусха кичкина салла; иккови ҳам майин товуш билан иложи борича қироат-тиловат мақомида сўзлар, мачитни «масжид», супургини «сувурғи», ҳамма болани «валад»¹ дер эди. Бўрманғитдаги отасидан қолган ўз ҳовлисида турмай мачитнинг ҳужрасига суқулишдан икковининг муддаоси мачитга ўрнашиб олиш — Қутбиддин домламиздан сўфиликни, Ҳусниддин мактабни тортиб олмоқчи экан. Биз буни ака-уканинг домламиз ҳақида орқаваротдан айтган гаплари, ҳар нарсадан бир ишкал топмоқчи бўлиб қилган ғанимлик кирдикорларидан билар ва ўзаро сўзлашар эдик. Бир куни, домла пешинга аzon айтганида, Қутбиддин мачитнинг жиловхонасида ўтирган бир-иккита мўйсафидга соатини кўрсатиб: «АЗонни ярим соат олдин айтди», деб кулибди; Ҳусниддин Ҳайдар деган боланинг дадасига: «Сув олгани ҳовузга чиққан хотинларга

¹ Валад (арабча) — бола.

«Домлаларинг намозлик ўргатадими?» деб сўрабди. Шундан кейин домла аzon маҳалида Қутбиддиндан соат сўрайдиган, таҳорат олгани мачитнинг орқасидаги ҳовуз бўйига чиққанида бошига рўмол ёпинадиган, ҳар куни дарсдан кейин бизни чуғурлатиб намозлик ўргатадиган бўлди. Бироқ ғийбат, фитна-фасодларга домланинг эътибор қилмаслиги ҳам ака-уканинг жиғибийронни чиқарал эди, эътибор қилиши ҳам.

Бир куни туш пайтида мактабнинг эшиги олдида Қутбиддиннинг шовқини, домламизнинг босинқи товуши эшитилди. Мен дарча олдида ўтирап эдим, қарадим.

— Кекирдакка зўр бермасинлар,— деди домла қаттиқ шивирлаб,— худойи таоло одам боласига забон ҳам берган!

Қутбиддин узун енгини тирсагига сурис, домлага қўлини пахса қилди:

— Ўз қишлоғимиизда масжид, мактаб турганда биз қаёққа борамиз? Биз чеккан риёзатнинг қадр-қиймати бўлмаса ҳам Бухоройи шарифнинг қадр-қиймати бордир? Масжиднинг эшиги олдида ҳамиша битта-иккита от боғлоқлиқ туради, бинобарин, сизга ҳат, ариза ва бошқа бало-баттарлар ёзdirгани узоқ жойлардан ҳам одам келиб туради, шундан келадиган даромад кифоя эмасми?

Домла бош чайқаб кулди:

— Мен бу ерга сўфилик қилиб, мактаб тутиб нон топгани келган эмасман, падари бузрукворим ўзларига тўқ киши. Мен қишлоққа илм-маърифат уруфини сочгани келганман.

Қутбиддин заҳарханда қилди:

— Жадидлик уруфини сочгани келганман, денг! Ҳаммани тўртинчи қиласман, денг!

— Жаҳолат! Жадидга нима қипти? Жадид — янги, усули жадид — янги усул, деган гап, жадидлик куфрми?

Қутбиддин унинг сўзига қулоқ солмади:

— Сизнинг жадидлигингиз, саллаю каллангиз, бутун илмингиз Бухоройи шарифнинг бир дона ғиштига арзирмикан?

Домла мактабга томон кўз ташлади. Унинг хиёлгина ғилай кўзи хижолатданми ё ғазабданми буткул ғилай бўлиб кетди, лекин товуши ўзгармади:

— Албатта, Бухоройи шарифнинг ҳар бир ғишти илм, ҳар бир тоши ҳикмат, лекин хазинага кирган мушук зарга қарамайди, сичқон овлайди!

Домла шундай деди-ю, мактабга кирди-кетди. Қутбиддин унинг кетидан қўзларини ўйнатиб: «Алфози қабеҳа»¹ деганича қолаверди.

Орадан уч-тўрт кун ўтиб мактабга беқасам тўн устидан уч-тўртга шоҳи белбоғ боғлаган, елкаларига ўқ осган новча бир киши кириб келди. Домла уни дарров ҳужрасига олиб кирди. Бу одам қўрбошининг понсади экан. Анчадан кейин домла ранг-қути ўчиб понсад билан чиқди. Понсад унинг кўз олдида бизга парталарни буздирди, тахталарини мачитнинг саҳнига уйдириб, ўз қўли билан ўт қўйди.

Понсад кетди.

Шу куни пешин намозига азонни Қутбиддин айтди.

Пешиндан кейин домла ҳужрани бўшатди. Биз унинг китоб, қўрпа-ёстиғи ва бошқа нарсаларини мачитнинг орқасидаги тор кўчада турадиган бир одамнинг қазноғига ташиб бердик.

Мен воқеани ота-онамга айтдим, бу кунларда укам Умарали оғир бетоб эди, ҳеч бирининг қулоғига гап кирмади.

БИР БОШГА ИККИ УЛИМ

Укам Умаралининг аҳволи кундан-кун оғирлаша бошлади. Дадам унинг касалини «кўз»дан кўрар эди.

Умарали жуда бўлиқ, шўх, тили ниҳоятда бийрон бола эди. Дадам ҳар куни ишга кетишда ҳам, ишдан қайтиб ҳам уни қўлига олар, суюр, чуғирлатар, гапларига, қилиқларига завқ қилиб кулар эди. Онам уни «суқ кўз»дан асраб, тўни, ҳатто кўйлакларига ҳам кўзтумор, кўзмунчоқ таққан, ҳар куни эртаю кеч унга исирқ солар эди.

Ўша машъум шанба куни эрталаб дадам бемодод намозидан чиқиб дўконга томон бурилганида қараса, Умарали эшигимиз олдидаги қумтепада ўзидан икки ёш чамаси катта бола билан олишаётган экан, болани йиқитибди, қумга босиб устига миниб олибди. Мачитдан чиққан бошқа намозхонлар ҳам буни кузатиб туришган экан, ҳаммаси ёқасини ушлабди. Шунда дадам кўз балосидан қўрқиб ичидা «ўҳ» деб қўйибди.

Умарали ўша куни кечқурун иситмалади, эртасига куни бўйи кўзини очмасдан иситмада ёниб ётди; учинчи куни бетоқат бўлиб, инқиллаб ўзини уёққа-бу ёққа ташлади; баъзан қизарган қўзларини катта очиб, гоҳ

¹ Алфози қабеҳа — қабиҳ сўзлар.

дадамга, гоҳ аямга жавдираб қаарди. Фарзанд доғида күя-күя жизғанак бўлиб қолган ва ҳозир Умаралининг ҳар бар инқиллаши юрагига чўғдай тегаётган аям, назаримда, тин олгани ҳам қўрқар, ҳаракатлари, гапларидан савдоий одамга ўхшар эди. Дадам унга тасаллитаскин бериш учун ўзини ҳарчанд оғир тутишга уринса ҳам ўтирас-турарини билмас, Умаралига дам-бадам исириқ солар, нажот излагандай ҳадеб кўчага чиқар, кўчадан ҳар сафар бир илинж билан қайтар эди.

Салласи каттакон бир домла келиб Умаралига узоқ дам солди, кейин дадамга юзланиб: «Азизларга бир жондор кўтаринг», деди. Дадам худди «азизлар мана буни олсину ўғлимни берсинг» дегандай оғилдан дарров бузофимизни етаклаб чиқди ва уни Шоҳимардонга атаб, домладан фотиҳа олди.

Эртаси а бир хотин келиб Умаралини чилдирма билан «кўчирди».

Умарали кечасию кундузи иситмада ёниб инқиллар, баъзан жиндаккина мизғигандай бўлса яна қўзларини катта очиб, жонини қўйгани жой тополмай ўзини гоҳ дадамнинг, гоҳ аямнинг қучоғига отар эди.

Табиб келди, укамнинг томирини ушлаб кўрди-ю, кабоб буюрди. Кулала бутун қишлоқни қидириб дорилликка беш пайса¹ гўшт топиб келди. Дадам икки тўғрам гўштни оташкуракда чўққа тутиб кабоб қилди, Умаралини қучоғига олиб, кабобнинг селини унинг оғзига томизди. Қисқа-қисқа инқиллаб турган бола бирдан жим бўлди. Мен суюниб кетдим. Бироқ дадам, елкалари силкинди-ю, пешонасига икки-уч шаппалаб ҳўнграб юборди. Аям нима ҳодиса рўй берганини дарров уқмади шекилли, укамни унинг қучоғидан юлиб олди ва бир неча вақтдан кейин дод солди. Мен айвоннинг устунини қучоқлаганимча қотиб қолдим.

Дадам пешонасига шақ-шақ уриб товуш чиқармай тўлғанар, Шоҳимардон, ҳамма азиз-авлиёларни оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкар эди.

Кўни-кўшни кирди. Букчайиб қолган бир кампир ҳануз азиз-авлиёларни чангитиб сўкаётган дадамни босмоқчи бўлди.

— Ҳай-ҳай, болам, ҳар иш худодан-а, коғир бўлади киши!..

Дадам телба бир аҳволда ҳамла қилиб токчада турган қуръонни олди-ю, қулочкаш қилиб ерга ўрди,

¹ Пайса — тахминан йигирма грамм,

— Мана кофир! — деди ва бунга қаноат қилмай, ерда ётган қуръонни телиб юборди. — Мана кофир!..

Қуръоннинг чилор муқоваси бир томонга, ўзи бошқа томонга учиб кетди. Қампир додлаб ўзини қуръоннинг устига ташлади.

Дадам айвоннинг устунига санчиб қўйилган пичоқни олиб, юрганича оғилга кирди, бузоқни етаклаб чиқди-да, икки оёғидан кўтариб ерга урди ва бўйнига пичоқ тортиб юборди.

— Мана кофир! Мана кофир!.. Гўштини итларга бераман!

Сўйилган бузоқ жонҳолатда ўрнидан турди, боши бир томонга қийшайганича бориб деворга урилди ва йиқилиб типирлай бошлади. Ер, девор, дадамнинг усти боши қонга беланди.

Бирпасда ҳовли эркак-аёл, бола-чақага тўлди. Эркаклар ҳамон қуръонни, худони чангитиб сўқаётган ва бузоқни тилка-пора қилиб итга ташламоқчи бўлган дадамни ушлаб бир чеккага ўтқазиши. Аёллар ҳушдан кетиб қолган аямнинг бағридан мурдани олиб уйга кириши. Кимдир менга сув ичирди...

Умаралини намозгарга яқин замбилда олиб кетишиди. Мен қисқа-қисқа нафас олиб ҳушдан кетиб ётган аямнинг ёнидан жилмадим. Хотинлар овоз солишиди.

Аям эртасига ҳушига келди, йиғи бошлади.

Дадам дам-бадам ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини ютиб, аямга тасалли берди, тақдирни азал, одамнинг умри, бир томчи кабобнинг сели Умаралининг охирги ризқи экани ва яна алланималар ҳақида гапирди.

Орадан бир ҳафта ўтиб мен домламиз ва мактабдан хабар олгани бордим. Мактаб мачитнинг орқасидаги тор кўчага, бирорнинг отхонасига кўчибди. Мактабда энди фақат ҳафтияк, қуръон ўқилар, болаларни домла ҳар куни пешин намозини ўқигани мачитга олиб чиқар экан.

Домла болаларни урадиган одат чиқарди, бир куни қуръон ўқиётиб бир сўзга тилим келишмагани учун бир шапати туширди. Аламимдан ўша сўзни чимчилаган әдим, қуръоннинг варафи тешилиб кетди. Домла буни пайқаб қолди яна бир шапати әдим.

Совуқ тушгунча ташқарида, совуқ тушгандан кейин оғилда тўнграк ёқиб унинг атрофига тизилишиб ўқидик.

Мен қиши билан қуръонни «Таборак»гача ёд олдим.

Ҳаммамизни домла мумкин қадар қаттиқроқ шовқин солиб ўқишга мажбур қилар эди.

Баҳор кечаларининг бирида дадам арава олиб келиб ваҳима қилди:

— Эргаш қўрбоши ҳукуматга «урушадиган жойингни кўрсат» деган экан, ҳукумат «мен сен билан Оққўрғонда урушаман» дебди. Эрта-индин Оққўрғонда уруш бошланар эмиш. Уруш ўтгунча Қўқонга бориб турмасак, оёқости бўламиз. Қани туринглар, вақтида қочиб қолайлик,— деди.

Аям йиги бошлади.

— Вой, мен Умаралининг ҳайитини ўтказмасдан қаёққа бораман! Қачонгача мен болаларимнинг гўрини фариб қиласман! Худоё темирчилик ҳунар бўлмай ўлсин!

Менинг ҳам кўнглим бузилиб кетди, йигладим, назаримда, биз ҳозир шаҳарга жўнасак, Умарали гўридан чиқиб, орқамиздан қараб қоладигандай бўлди. Қулала ҳам йиглаб юборди.

Дадам ҳаммамизни юпатди:

— Эргаш нима ўзи, Сибирдан қочган битта ўфри-да! Тўп-тўпхонаси бўлмаса, хазинаси бўлмаса, ҳукумат билан қанча урушади; бир чўқиша қочади, қайтиб келамиз... Уруш бўлган жойда талон ҳам бўлади, эҳтиётдан «Зингер»ни олиб кетамиз.

Уйда «Зингер»дан бошқа пулга арзийдиган нарса бўлмани учун қуруқ бўйимиз аравага чиқдик. Аям аравада «Зингер»ни паранжиси остига олиб ўтириди.

Бу шошилинч кўчишнинг асл сабаби Қўқонга борганимизда маълум бўлди: Оққўрғонда уруш-пуруш йўқ. Эргаш қўрбоши ўз қишлоғи Бачқирда ўрда солаётган экан, дадам шу ўрдада тақачилик қилиши ва яроғ-аслаҳа устахонасида ишлаши керак экан. Эргашнинг бир понсади шу ҳақда Эргаш номидан дадамга гапириб, Бачқирга кўчгани икки кун муҳлат берибди, чоршанба куни эрталаб арава юборадиган бўлибди.

Оққўрғоннинг суви минбайд бизга ҳаром бўлганини эшитиб аям дод-фарёд кўтарди, ўзини урди, сочини юлди: назарида Умарали ҳайит тонгида гўридан туриб мунғайиб шаҳар ўйлига нигорон бўлиши унга яна бир фарзанд доғидай ва боласининг бир бошига келган иккинчи ўлимдай бўлди.

Рўзгоримиз, дўконимизнинг асбоб-ускунаси Оққўрғонда қолиб кетди.

ҚҰҚОН ХАРОБАЛАРИ ОРАСИДА

Құқонга нонушта маҳалида кириб келдик. Шаҳарга киришимиз билан аям яна йиғи бошлади — амакимнинг уйига тушишимизга унинг сира-сира хоҳиши йўқ эди; «Сен ҳам айт, йиғла» деб мени туртди, биқинимни чимчилаб олди. Мен йиғламасданоқ дадам кўнди. Биз Кўмир бозоридаги кичик аммамнинг уйига тушадиган бўлдик.

Дегрезликдан Кўмир бозоригача харобалар орасидан ўтиб бордик. Йўл бўйидаги уйлар, дўконлар куйган, емирилган Катта Чорсу атрофидаги дўконлар, тимлардан ном-нишон йўқ. Омон қолган масжид жоме олдидаги ва рўпарасидаги харобалар орасида одамлар савдо-сотиқ билан машғул: бироннинг елкасида эски кийим-кечак, бирор ерга идиш-товоқ, темир-терсак, бирор ранг-баранг кўрпа ёйиб, бирор чала куйган тахта, ёғоч уйиб ўтирибди. Гадой кўп...

Аям аммамнинг уйига тушгани рози бўлди-ю, лекин йўл бўйи ёш боладай ғингшиди: «Уста Мўмин ўзи аёлманд одам, шундай очлик замонда бироннинг нонига шерик бўлиш инсофданми! Рўзгор йўқ, дўкон йўқ, иш йўқ...» Дадам қўлида ҳунари борлигини, ҳунарли одам ҳеч қачон оч қолмаслигини айтиб, унга тасалли берган бўлди.

Кўмир бозори ҳам куйган, хароба, Мадрасаи-хон пештоқининг бир чеккаси ўририлиб тушибди. Қатор ҳужралардан баъзи бирининг эшиги йўқ, қоп-қорайиб турибди. Аммамнинг уйи жуда ичкарида бўлгани учун ҳеч бир зиён заҳмат етмабди.

Аям эшикдан кириши билан аммамни қучоқлаб, Умарали ҳақида дард-ҳасратини айтиб йиғлади. Аммам, унинг қизлари, ҳаммамиз йиғладик. Дадам қуръон ўқиб ҳаммани юпатгандан кейин кўчага чиқиб кетди.

Аммам отнинг суягидан бир қозон шўрва қайнатди.

— Илгари билмас эканмиз, отнинг суягидан ҳам яхши шўрва бўлар экан,— деди.— Ҳукумат бирлашингиз деган, бирлашган одамларга нон-книшка беради. Биз бирлашганлардан, ҳар куни гоҳ битта, гоҳ чоракам битта гардиш бўлка оламиз.

Шўрва сузилди. Аммам чоракта қаттиқ гардиш бўлкани теша билан ушатиб ярмини дастурхонга қўйди. Шўрвани ичдик. Бошқаларни билмайману, суюк шўрва Кулала икковимизга зўрлик қилди...

Овқатдан кейин аям билан аммам бояги қолган нонни олиб кампирни кўргани амакимниги кетишиди. Аммамнинг катта қизи Ўлмасой бошига тўнча ёпиниб икки синглиси ва Кулала икковимизни томоша қилдиргани кўчага олиб чиқди. Бойтакўприқ, Фиштқўприкка бордик, ундан нари ўтгани қўрқидик: ҳаммаёқ чордевор, хароба, Ўлмасойнинг айтишига қараганда, чекка маҳаллаларни тез-тез босмачи босиб турар, завод гудок берса қочиб кетар экан.

Қайтдик. Ўлмасой бизни Мадрасаси тўнқаторга бошлаб кирди. Бу ерда очларга овқат улашилар экан. Мадрасанинг ҳовлиси лиқ тўла қари-қартанг, жулдур кийган ва бўйни ипдай болалар. Ҳамманинг қўлида сопол, заранг, тунука коса... Аммамнинг қизлари ҳар куни шу маҳалда келиб овқат еб кетишар экан. Ўлмасой қаёқдандир сопол тогорача топиб келди. Ҳовлининг бир чеккасига қурилган дошқозондан одамларниң косасига бир чўмичдан овқат сузиб бераётган баджаҳл чол бизни санаб, тогорачага беш чўмич атала қўйиб берди. Биз навбатма-навбат тогорачани кўтариб аталани ичдик.

Уйга қайтдик. Аям билан аммам келишган экан. Аямнинг кўзлари қизарган, қовоқлари шишган эди. Бунинг сабаби дадам келганда маълум бўлди: кампир Умарали тўғрисида кўнгил сўраш, аямнинг кўнглини кўтариш ўрнига: «Дўхтирхонада туғилган бола нима бўлар эди!» дебди.

Кечқурун уста Мўмин келди. Дадам у билан кундузи кўришган, аҳволимизни айтган экан. Узоқ маслаҳат қилишиди. Аммам тушунмасдан-бilmасдан «биз бирлашганлардан» деб юрган экан, аслида эри уста Мўмин «бирлашган» эмас, касабалар иттифоқига аъзо бўлиб кирган экан. Уста Мўмин дадамга иттифоққа киришни маслаҳат берди. Бироқ бир нарса тишга тегиб қолди: иттифоққа кирган темирчиларнинг ҳаммаси ўз дўконида ва ўзининг асбоб-ускунаси билан ишлар, ҳукумат уларга темир, кўмир берар, темирчи ясаган нарсасини ҳукуматга топшириб, ойлик, нон-книшка ва ойда уч газдан чит олар экан. Дадамнинг на дўкони бор, на асбоб-ускунаси, манман деган уста бўла туриб бирорвга босқончилик қилишни истамас эди. Бундай таклифни қилгани, чамаси, уста Мўминнинг ҳам оғзи бормади.

Уста Мўминнинг ўзи беш жон, биз тўрт жон. Буларнинг нонига шерик бўлишимиз на аммамга, на унинг эрига ҳеч қанчалик малол келмаса ҳам, «мехмоннинг иззати уч кун», дадам диққат, эрталаб чиқиб кетганича

кечқурун келарди. Аям уни зихнар, «ҳеч бўлмаса Кулалани бир ишга жойлаб қўйинг» дер эди. Кулала уста Мўминга қарашса ҳам нон-книшкаси йўқ, назаримда, дадам уни рўпара келган ишга жойлаб, шундай яхши шогирдни қўлдан чиқаргани кўнгли бўлмас эди.

Орадан беш-олти кун ўтганда Кулаланинг акаси Додархўжа келди. Додархўжа Қудашдан қувилганидан кейин Қўқонга келиб бирмунча вақт ҳаммоллик қилибди; аввал Тўхлимурганда, ундан кейин Ганжиравонда бирорларнинг жувозини ҳайдабди, ёғини сотибди; уруш ўтиб шаҳар тинчиган ва Ганжиравон нотинч бўлгандан кейин Кулалани қидириб Қўқонга келибди, Бувайдига борибди, биздан дарак тополмай яна Қўқонга келибди; шундан бери мешкобчилик қилиб юрган экан, энди Кулалани топиб ўз юрти Қоратегинга кетмоқчи эканини айтди. У: «Битсин бойлар, битсин золимлар!» деган гапдан оғзи қулоғида, ҳай-ҳай қилинмаса, Қоратегинга жўнаш олдида Қудашга бориб Розиқ вофуруш ва амин билан «икки оғиз гаплашиб» келишдан ҳам тоймас эди.

Дадам ўйлаб-нетиб ўтирмасдан Яйпандан орттирган «Зиннер»ни сотиб, пулининг ярмини Кулалага тутқизди; уста Мўмин, уста Ҳомиджон, уста Ароқул, амаким ва бошқа усталарнинг биридан омбур, биридан михсандон, биридан хойис, болға, босқон, «мусулмон дам» олиб, уста Кулаланинг тўрт ишқалини бут қилди ва «ҳости Довуд мадад қилсин», деб фотиҳа берди. Ака-ука ўзида йўқ хурсанд эди. Қоратегинликлар Фарғонага келишда ҳам, Қоратегинга кетишида ҳам ҳар қанча юк бўлса орқалаб Ўратепа орқали довоң оша пиёда юришар экан, иккови эрта саҳарда йўлга чиқадиган бўлди. Уста Мўмин «ҳеч бўлмаса Ховосгача поездда боришин», деб идорасидан қоғоз келтириб берди, поездга қоғозсиз чиқарилмас экан. Эртасига буларни уста Мўмин билан дадам станцияга кузатиб чиқди. Мен ҳам бордим. Станцияда узоқ қолиб кетдик, ниҳоят, уста Мўмин унга-бунга учраб патта олди. Иккови умрида поездга тушмаган экан, шошиб-ҳовлиқиб, қизил вагонга чиқди. Поезд жиҳлганда Кулала менга қараб кўзига ёш олди. Мен ҳам йиғлаб юбордим.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, дадам Қипчоқариқдан ҳовли топиб келди. Аммам кўрпа-ёстиқ, амаким қозонтовоқ, бошқа таниш-билишлар чойнак-пиёла дегандай, ҳар ким баҳоли қудрат қарашиб, ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли амакимнинг ҳовлисига яқин Мұҳаммадражаб де-

ган бazzознинг меҳмонхонаси экан. Уй битта бўлса ҳам, илгари ўрис ўтирган, ости тахта пол, усти лампа, оппоқ ва озода эди.

Дадам ҳар куни аzonда чиқиб кетар, пешинда бизга гишт бўлка, кателокда яхши-яхши овқатлар келтириб берар, яна кетиб шомга яқин келар эди. Менинг қила-диган ишим, борадиган ерим йўқ. Faффоржонни унча хушламасам ҳам ўшанга ишқаланадиган бўлдим, бир-мунча вақт бирга ўйнаб юрганимиздан кейин икки ҳоди-са сабаб бўлди-ю, ундан узил-кесли кўнглим қолди.

Бир куни Faффоржон мени станция йўлидаги бир харобага бошлаб борди. Урушдан олдин бу ерда ҳар хил дўконлар, лавкалар бўлган экан. Faффоржон бир тепаликни кўрсатиб, шу ерда бўр борлигини айтди. Қа-расам, ҳақиқатан, тепаликнинг бир томонини қазиб одамлар бўр олганлиги кўриниб турибди. Икковимиз ўша ерни қазидик. Муштдай, ёнғоқдай анча бўр қазиб олганимизда тепамизда бўқоқли, қора шим, итёқа калта кўйлак, қора ва ялтироқ соявони синиқ шапка кий-ган, ёнига тўппонча осган новча бир киши пайдо бўлди. Мен, «бу одам ҳозир бизни уришиб беради», деган хаёлда этагимдаги бўрни ташлаган эдим, Faффоржон «қизил соқчи» деди-ю, ишини қилаверди. Қизил соқчи чуқурнинг бўйинга ўтирди, бизни гапга солди, ота-онамизни, маҳалламизни сўради. Faффоржон қипчоқ-ариқлик уста Абдураҳмон темирчининг ўғли эканини айтди. Мен дадамнинг номини айтдим, лекин нима иш қилишини айттолмадим. Соқчи мени чуқурдан тортиб олди, ёнига ўтқазди ва гапга солди.

— Нега даданг кийим-бош қилиб бермайди? — деди.

Мен Faффоржонга қараганда жулдур кийимда эканимни энди пайқадим.

— Дадамнинг пули йўқ, — дедим.

Соқчи ота-онам борлигига ишонмади шекилли, гапни айлантираверди. Мен ота-онам борлигига Faффоржонни гувоҳ қилмоқчи бўлиб орқамга қарасам, Faффоржон кетиб қолибди.

— Мен сени ҳозир бир яхши жойга олиб бораман, — деди қизил соқчи, — тўйгуннингча овқат ейсан, кийим-бош қилиб беришади, ўқийсан..

Мен йиғладим.

— Бормайман, ўқимайман, ўзим ўқиганман! — дедим.

Соқчи у десам — бу деди, бу десам — у деди, қўй-мади: қочмоқчи бўлган эдим, йўлимни тўсиб билагим-

дан маҳкам ушлаб олди. Унинг қўлидан қочиб қутулиш имза кўзим етмай, йиғлаб, ёлвориб кетавердим.

Хароба, баъзан обод кўчалардан узоқ юриб, атрофи ёғоч панжарали каттакон бир ҳовли олдида тўхтадик. Ҳовлининг кўча эшиги олдида мен тенги икки бола бир қулочдан келадиган таёқни елкасига қўйиб гоз турар эди. Буларни кўриб, «шу эшикдан кирсан қайтиб чиқмас эканман-да», деган хаёлда юрагим орқамга уриб кетди.

Ҳовли ғиж-биж бола, шовқин. Ичкарига кирдик. Қизил соқчи мени баланд иморатнинг зинасида йиғлаб ўтирган бир болани юпатаётган нўғой хотинга топшибириб чиқиб кетди. Бола нуқул:

— Мен очлар мактабида ўқимайман,— деб йиғлар эди.

Нўғой хотин унинг бошини силар экан:

— Ким айтди сенга очлар мактаби деб, очлар мактаби эмас, дорилшафақа!— деди.

Барибир «дорилшафақа» деган сўз унга тасалли бермади. Мен ҳам йиғладим.

Қоронги тушгандан кейин панжарадан ошиб қочиб кетдим.

Уйда роса хавотир бўлишган экан, лекин мени ҳеч ким уришмади, воқеани эшишиб кулишди.

Шундан кейинFaффоржон билан бир ҳафтача кўришмадим, кўришгим ҳам келмади. Қатта кўчадан Мамажон деган бошқа ўртоқ топиб олдим. Унинг дадаси Қулмат қизил соқчи бўлиб, дадам билан таниш экан.

Мамажон бир куни мени Фиштлик мачитдаги патир-путурга¹ бошлаб борди. Бу ерда жўхори берар экан. Патир-путурда бизнинг маҳалладан уч-тўрт бола, буларнинг ичиди Faффоржон ҳам бор эди. Булар жўхори олгандан кейин ҳаммамиз қайтдик. Мамажон йўлда қолди. Нима бўлди-ю, Faффоржон хотин олганидан гап очилди. Болалар бунга ишонишмас, «Хотинни қанақа боқади», деб кулишар эди. Faффоржон: «Хотин олганман, хотиним бор», деб туриб олди. Болалардан бири ҳасад қилгандай:

— Хотин олгани билан ўзи олиптими, дадаси олиб берган,— деди.

— Хотинни ҳаммага ҳам дадаси олиб беради-да!— деди Faффоржон.

Болалардан яна бири:

¹ Кооператив.

— Хотин ўз-ўзингникими, нима қилсанг қилаверасанми, ура оласамми? — деди.

Faффоржон керилди.

— Ураман! Үлдириб қўяман!

Болалар ишонмаган бўлиб уни гижгижлаши. Faффоржон ҳозир бориб хотинини урадиган бўлди. Ҳаммамиз унинг кетидан бордик, бирор рўпарадаги томга, бирор деворга, бирор толнинг каллагига чиқди. Мен кўча эшигининг тирқишидан қараб турдим. Абдураззоқ ямоқчининг катта қизи Омина ҳовлининг ўртасида бош ювмоқда, сочига қатиқ суркаб шох қилиб қўйган, каттакон қора қумғондан тоғарачага сув қўймоқда эди. Faффоржон тўғри бориб унинг калласига қўйиб-қўйиб юборди. Омина бирон гуноҳ қилган бўлса-ю, Faффоржоннинг уришини билса, эҳтимол, бошини ушлар ё қочар эди бошига тўсатдан шапалоқ тушгани учун қўрқиб кетди-ю, тура солиб Faффоржоннинг юзига чанг солди. Faффоржон тепмоқчи бўлиб оёғини кўтарган эди, Омина оёғидан ушлаб улоқтириб юборди. Faффоржон чалқанча йиқилди ва эркаклиги тутиб кетди-ю, ўрнидан туриб унинг сочига чанг солди. Бўлди уриш, бўлди муштлаш... Биз қўрқиб тумтарақай бўлдик.

Мен ҳовлига келиб, бўлган воқеани аямга айтиб бердим. Аям аввал хўп кулди, кейин қовоғини солиб: «Бунақа гапларни гапириб юрма, уят бўлади», деди. Кейин билишимча, амаким ўша Абдураззоқ ямоқидан қолган Нисобувини хотин қилиб олган, унинг катта қизи Оминани Faффоржонга фотиҳа қилиб қўйган экан.

Faффоржоннинг бутун тентак-тантиқликлари, ёшига номуносиб эрка-инжиқликлари, мени соқчининг қўлига ташлаб қочиб кетгани ҳам бир бўлди-ю, бу қилмиши ҳам бир бўлди. Шундан кейин Faффоржон менинг учун етти пушти бегона, сўзлари, кийим-боши, ҳатто ўзи ҳам ўзига ярашмайдиган бўлди қолди.

Шу-шу бўлди-ю, Faффоржондан буткул кўнглим қолди. Буларнинг ҳовлиси илгари ҳам кўзимга кечаси ёнидан ўтгани одам қўрқадиган бир ҳаробадай қўринар эди, бунга яна нимадир қўшилди. Бу ҳовлига узоқдан кўзим тушса ҳам одамларнинг елкасида тебранган Савринисонинг тобути, қизининг ўлимини эшитиб йиғлагани дармони етмаган онаси, кўрпа-ёстиқ ортиб ғалтак-арава суриб кетаётган Азим дудуқ, бўйи бир қариҷ, соқоли уч қариҷ чол — Faффоржон кўз олдимга келар эди.

Айни қовун пишиғи эди. Бир куни дадам шом пай-

тида иккита қовун күтариб келди. Унинг бошида тепаси учлик, пешонасига қизил юлдуз тақилган, болалар айтмоқчи, сентр шапка, эгнида қора, калта кийим, оёғида каттакон этик. Мен ҳайрат ва қувончдан қичқириб юбораёздим. Аям гаранг бўлиб қолди, нафаси титраб, бир нималар деди. Дадам ўтириб қовунни сўйди, каржлар экан, кулди.

— Ҳар куни ёғлиқ-ёғлиқ овқат олиб келганимда ҳайрон бўлмадинг, бу овқатлар қаёқдан келаётиди, деб бир оғиз сўрамадинг, энди шапкамга қараб ҳайрон бўласанми?

Аям йиғлади.

— Сиз урушга кетиб қолсангиз биз нима қиласанми?

— Мен ҳеч қаёққа кетмайман, уруш шу ернинг ўзида, эшитмаясанми, цу ўн-ўн беш кун ичида босмачи Ходабозорини босди. Бақачорсини босди, Дегрезликни босди... Жуда нари борсак шу атрофдаги қишлоқларга чиқамиз. Қани энди Яйпанга борсак, Қудашга борсак, Бувайдиларга борсак... Лекин Оққўргонга борсак сени ҳам олиб бораман, Умарали бечора қуръонсираб ётибди, ҳалигача гўрининг устида бирор финг дегани ўйқ...

Аям йиғидан тўхтаб узоқ ўйланиб қолди, яна ўпкаси тўлди-ю, бирдан туриб паранжисини чимматсиз ёпинди-да, чиқди-кетди. Дадам «Қаёққа?» деганича қолаверди. Мен аямнинг кетидан югурдим. Аям анҳор бўйидан жадаллаганича бориб амакимнинг ҳовлисига кириб кетди. Мен кўприк бошида бирпас турдиму қайтиб, дадамга айтдим. Анчадан кейин ҳовлиққанича амаким, унинг кетидан аям кириб келди. Амаким эшикдан кира солиб дадамни уриша кетди.

— Эсинг борми, ўққа учсанг нима қиласан! Тур, ҳозир бориб шапкангни топшириб кел!

Дадам чурқ этмади. Амаким сўкина-сўкина чиқиб кетди. Дадам энди аямни уришар деб ўйлаган эдим, ўйқ, уришмади. Аям унга мунғайиб қарап, кўзларидан дув-дув ёш оқар эди.

Алламаҳалда амаким уста Ҳомиджонни бошлаб келди. Иккови дадамни ўртага олди. Дадам уруш тўғрисида аямга айтган гапларини айтган эди, уста Ҳомиджон тутақиб кетди.

— Аскар деганин урушга юбормай нима қиласди, сўқимга боқадими! Ашхободга англиз келган, дейди, ҳар куни ўша ёққа аскар жўнатаётиди. Аскарлар станса йўлидан ашула айтиб ўтганини ўз қулоғим билан эшигдим:

Ҳеч бўлурми, ҳеч бўлурми,
Шарқ сизларга ҳеч қолурми,
Хой кет, хоин англизлар,
Туркистон сизга қолурми?...

Бу гаплар таъсир қилдими, ё қарши сўз айтиб аямни йиғлатгиси келмадими, ҳар нечук, дадам сукут қилди.

Орадан бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, дадам сентр шапкасини топширмади. Шундан кейин амаким аям икковимизни олиб Ўрдага борадиган, бизни йиғлатиб, командирлардан дадамни сўраб оладиган бўлди. Ўрда тагига икки марта бордик, бироқ икки марта ҳам Ўрдага қандай қилиб киришни, кирганда ҳам кимга йўлиқиши билмай, сой бўйида ўтириб-ўтириб қайтиб келдиқ. Бу орада шаҳарнинг чекка маҳаллаларини нечане босмачи босди, неча-неча отишмалар бўлди. Дадам, афтидан, бу отишмаларда қатнашса ҳам бизга айтмас эди.

Бу орада кўрни отряд¹, яланг оёқ отряд деганлари чиқди, начайлик² ва командирлардан Соттихон, Ҳасан-Хусан Эрматовлар, Султон Абдураҳмонов, бизнинг маҳалладан тақачи Қўзивой Раҳимов, Тошкентда командирликка ўқиган ва Ашхобод урушига бориб келган Нишон Ризаев ва бошқалар чиқиб шаҳарда донг таратди. Шундан кейин амаким хархаша қилмай қўйди. Аям ҳам кўнидки.

Кузнинг бошида дадам мени Ўрданинг рўпарасидаги сойдан нари, Қаландархонада очилган «Урфон» деган янги мактабга берди, аямни янги шаҳардаги «Мандалак» деган пилла заводига ишга жойлаб қўйди. Умри мусоғирчиликда ва тўрт девор орасида ўтган, иш деганда оғир темирчиликнига биладиган аямга завод маъқул бўлиб қолди: «Нуқул хотинлар ишлар экан, иши ҳам ишга ўҳшамайди, ўйнаб-кулиб ишлайди киши», дер эди. Унга ион-книшка, керосин-книшка, балиқ-книшка беришибди.

Мен «Урфон» мактабига биринчи борган куним кўзимга жуда иссиқ кўринган Мелибой домла деган йигит ҳаммамизни каттакон бир синфга йиғиб шарқий деган ашула ўргатди. Ащулани ёзиб олдик.

Қалқинг, ишчилар, оёққа,
Бизникидир бу замон,

¹ Қоини й отряд — отлиқлар отряди.

² Начальник.

Йўқ энди бизни эзувчи,
Золимлара ҳеч омон!

Мен бу йигитни кейинчалик танидим: бир вақтларFaффоржон ўқиган Абдуваҳоб домланинг мактабида кўрган эканман, Абдуваҳоб домланинг суюкли шогирди, найманчалик қишлоқи бола Мелибой экан.

Бу мактабда бир ойча ўқидим, холос. Бир куни дарс вақтида Шайхулислом гузари томонда қасур-қусур бўлиб қолди. Ўқиш тўхтади. Болаларга жавоб берилди. Домлаларимизнинг ҳаммаси милтиқ кўтариб, отишма бўлаётган томонга чопишиди. Домлаларимизнинг ҳаммасида милтиқ бўлиб, милтиқлар ҳайъати таълимияда¹ турар экан.

Бу гапни аямга айтмай қўя қолсан ҳам бўлар экан, дадам балога қолди. Аям йиғлаб, ўзини уриб дадамга дашном берди: «Биттаю битта боламни шунаقا нотинч мактабга берасизми! Домлаларнинг ҳаммаси аскар экан-ку! Босмачи мактабни босгандা нима бўларди!» деди.

Дадам гап қайтариб ўтирмади. Икки кундан кейин мени «Истиқбол» деган мактабга берди. «Истиқбол» уйимиздан бир маҳалла нари Бақақуриллоқда бўлиб, бир бойнинг бутун маҳаллани энлаб ётган каттакон иморатида экан. Бола кўп, ўзимизнинг маҳалладан қизил соқчи Қулматнинг ўғли — ўртоғим Мамажон, Темирбой боққолнинг ўғли Пўлатжон, Расул маҳсидўзнинг ўғли Салимжон, Рўзимат ёғчининг ўғли Ҳусан, Хандон нўғойнинг ўғли Ҳасан, Faффоржонлар ҳам бор экан. Бу мактабда домла кўп, буларнинг ичидаги зўри Абдуваҳоб домлада ўқиган, кейин ўзи мактаб тутган Ҳакимжон домла экан. Бу домла новча, қўнғиз нусха мўйлаб қўйган, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, қиррали шим ва қоп-қора ботинка кийган киши эди. Ҳакимжон домла мактаб мудири, табииёт муаллими, ўрта ёшлардаги Пўлатжон домла ҳисоб, жуғрофия, Абдувосе Қаюмий ҳисоб ва шарқий, Абдуллајон Каримов бадантарбия, Носир Зокирий она тили, Карпова деган рус хотин рус тилидан дарс берар, булардан ташқари сентр шапка кийган тўртта татар муаллим бўлиб, буларнинг ҳаммаси ҳарбий кийимда эди.

Қиши чиқди деганда бир куни мактабга ўн-ўн бешта саллали қариялар келишиди. Ҳакимжон домла буларни

¹ Ўқитувчилар хонаси.

хужрасига олиб кирди. Домла қариялар билан сұхбат-лашғандан кейин, уларни жұнатыб, бизнинг синфга кирди. Бир татар муаллимі бізга табииётдан дарс беріб, ҳаво борлыгини исбот қылмоқда әди. Ҳакимжон домла дарсни тұхтатыб, қариялар нима учун келганини гапириб берди Қариялар: «Қуръондан хат күтарилаётібди, мактабда қуръон ўқитсанг ўқитганинг, бўлмаса болаларимизни мактабдан чиқариб оламиз», дейишибди. Домланинг айтишига қараганда, қарияларни ваҳимага солған нарса Тошкентда қўзғалган «янги имло» масаласи экан. Йанги имло тарафдорлари ўқиши — савод чиқарышни осонлаштириш учун эски имлода «мктб», «мълм» шаклида ёзиладиган сўзларни «мактаб», «муаллим» шаклида ёзишни таклиф қилишар экан. Бу, албатта, қуръон хатига ҳеч тұғри келмас әди. Ҳакимжон домла қайта-қайта тайинлаб: «Ота-оналарингга бориб айтинглар: бириңидан, бизнинг мактабда янги имло йўқ; иккинчидан, эртадан бошлаб сизларнинг синфларингда ҳафтасиға икки марта қуръон дарси бўлади», деди.

Мактабдан кетиб қолған болалар бор экан, шундан кейин ҳаммаси қайтиб келди. Ҳар шанба ва сешанба куни қуръон ўқийдиган бўлдик. Қуръонни муаллимларимиздан Носир Зокирий ўқитар, шу билан бирга ўқиған сатрларимизнинг маъносини ҳам айтиб берар әди.

Мен Оққўрғонда қуръонни «Таборак»гача ёд олғанимда унинг ҳар бир сўзи, хусусан, «сабъа самовотун тибоқо» дегани этимни жимирлатыб юборган әди, бу ерда кўп сураларнинг маъносини, хусусан «сабъа самовотун тибоқо» дегани «етти қават осмон» дегани эканини билганимдан кейин кулгим қистади, назаримда, қуръоннинг салобати йўқолди.

Бир куни мактабга новча, бўғма тўр кўйлак, шинель кийган бир йигит келди, дарсдан кейин юқори синф талабаларини йиғиб, «Иштирокион ёшлар иттифоқи» тўғрисида гапириб берди. Унинг айтишига қараганда, «Иштирокион ёшлар»ни Ленин «ўғлим» дер экан. Йигит гапириб бўлғандан кейин варақа — анкета тарқатди. Анкетани тўлдириб бердик. Йигит кетди.

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин татар муаллимларимиздан бири анкета тўлдирганларни эски шаҳардаги семун иморатга бошлаб борди. Иккى қаватлик, серойна кулранг иморат каппон, раста ва бошқа иморатларнинг харобаси устида қақрайиб турар әди.

Иккинчи қаватга чиқдик. Каттакон залда биз тенги, биздан каттароқ болалар кўп экан. Бир йигит ўртага

чиқиб уруш, босмачилик, очлик түғрисида ваъз айтди; ундан кейин бу ерга тўпланган «Иштирокион ёшлар»-нинг вазифасини уқтириб, ҳаммага оқ тунука қутича улашди ва билагимизга қизил боғлади. Биз гузарларга, бозорга бориб, эрта-индин бўладиган Биринчи май байрами кунларида халқ орасига кириб очларга «иона» тўплашимиз керак экан.

Тарқалдик.

Мен шаҳарни билмаганим, ҳануз камгап бўлиб, бирордан иона сўраб олишимга кўзим етмагани учун Мамажонга эргашдим. Физиллаганимизча Катта Чорсуга бордик. Бу ерда тикланган, омонат қурилган самоварларда одам кўп экан. Мамажон жоменинг олдидаги самоварга бошлади. «Иона» деган сўз икковимизнинг ҳам эсимиздан чиқиб қолибди, одамларга қути тутганимизда нима дейишимизни билмай бир-биримизга қарадик. Йўқ, хайрият, Мамажон гап топди, қутини тутганида: «Очларга пул беринг», деди. Одамлар икковимизнинг ҳам қутимизга пул ташлашар эди. Бир даврада ўтирган серсоқол бир чол ёнини кавлар экан, кулиб: «Очларга пул беринг эмас, очларга ёрдам қилинг, денглар», деди.

«Очларга ёрдам қилинг» деб Чорсуни айландик, ундан нари ўтгани қўрқдик — босмачи босиб қолиши мумкин эди. Тароқчиликка, Фиштукпrikka, ундан ЁF бозорига бордик. Қечга яқин қутиларимиз пулга тўлди, тўлган қутиларни семун иморатга топшириб, эртага дарсдан кейин яна ёрдам пули тўплагани бўш қути олдик.

Май байрамини халқ уч-тўрт кун ҳайит қилди. Мамажон икковимиз бу кунларда икки-уч қутидан пул йиғдик. Ундан кейин фақат бозор кунлари, баъзан кечалари томошахоналарга кириб, пул йиғадиган бўлдик.

Бир куни Ҳакимжон домла иштирокион ёшлардан олти болани ЁF бозоридаги дорилмуаллиминга юборди. Мен бу зўр мактабининг мақтовини кўп эшигтан эдим. Бу мактабнинг талабалари — ўспирин йигитлар бўйсира¹ бўлиб, шарқий мақомига гурс-гурс қадам ташлаб ўтганда кўчанинг икки юзини одам тутиб кетар эди.

Биз ишчимиз, меҳнатчимиз,
Биз ҳам инсон ўғлимиз;

¹ Саф.

Каттакон ҳовлининг узун айвонида биз тенги ва биздан каттароқ болалар кўп экан. Дорилмуаллиминнинг талабаларидан бири — новча, сариқроқ, кўзлари кўк Ҳожиқурбон Қосимий деган бир йигит айвоннинг бир чеккасига қўйилган столнинг орқасида ўтириб, ҳаммага гувоҳнома ва ҳар уч болага биттадан сопол ҳуштак улашмоқда эди. Мен, Мамажон, Шарифхон деган бола учовимизга битта ҳуштак тегди.

Гувоҳномани ўқидим.

«Берилди ушбу гувоҳномани Абдулло Қаҳҳорийга шул хусусдаким, мазкур ўртоғни Хўқанд эски шаҳар иштирокион ёшлар иттифоқи меҳнаткаш ёшларни рўйхатга олиш учун вакил қилингандир. Гувоҳнома тубандаги муҳр ва имзолар билан тасдиқланади. Раис. Саркотиб.»

Гувоҳнома ва ҳуштакларни олганимиздан кейин эски шаҳар иштирокион ёшлар иттифоқидан келган ёш, мўйлаби энди сабза урган бир йигит бизга вазифаларимизни тушунтириб берди. Ҳар уч бола бир команда бўлиб, бунинг бири командир бўлар экан. Команда маҳаллаларни кезиб, ҳовлиларга кириб қарол ва хизматкор бўлиб юрган ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача ҳамма ёшларни ҳамда кўкнорихона ва такяларни рўйхатга олиши, ёш қизлар эрга берилаётганидан дарак топса, бетўхтов штабга маълум қилиши, командага бирор қаршилик қилса, командир ҳуштак чалиб қизил соқчини ёрдамга чақириши керак экан. Ёш қизларни эрга бериш тўғрисида сўз кетганда дарров кўз олдимга Омина келди,Faффоржонни ёмон кўрганим учун бўлса керак, шу ердаёқ воқеани айтиб бергим келди, бироқ ота-онамдан истиҳола қилиб, амакимдан қўрқиб, индамадим¹.

Билагимизда қизил, қўлнимизда гувоҳнома, ҳуштак — шаҳарда биздан зўр одам йўқ эди.

¹ Хайрият индамаганим, кўнглимга келган гапни аямга айтганимда, аям: «Бизни амакинг билан юзкўрмас қўлмоқчимидинг!» деб уришиб берди. Faффоржон билан Омина воқеаси дилимда қолиб кетган экан, орадан олти-етти йил ўтиб, ёзувиликка ҳавас пайдо қилганимда дастлаб шуни қаламга олдим. «Ёш қизлар ўғай ота қўлида» деган ҳикоя ёздим. Ҳикоя хотин-қизлар газетаси «Янги йўл»да босилиб чиқди. Икки-уч йилдан кейин шу ҳақда яна бир ҳикоя ёздим. Бу ҳикоя «Бошсиз одам» сарлавҳаси билан «Ер юзи» журналида босилди. Бу ҳикояда Faффоржонни — Фахриддин, Оминапи — Мехри деб атадим.

Биз маҳалла кезгани жума кунлари чиқишимиз ке-
рак эди. Бошқа командаларни-ку билмайман, қарол,
хизматкор, ёш қизлар масаласида ишимиз ўнгмади —
жума куни бир нечта маҳаллани кезиб Исфара гузар-
дан битта қарол топдик, холос; эрга бериладиган ёш
қизлардан дарак топмадик; лекин кўкнорхонаю такя-
дан сероб экан — Жоменинг орқаси ва катта Чорсу ат-
рофидаи бешта такя, тўртта кўкнорхона топиб хатга
олдик.

Шу орада мактабимиз «Истиқбол» интернатга ай-
ланди.Faффоржон, Темирбой боққолнинг ўғли Пўлат-
жон, Оқ домланинг ўғли Обиджонлар интернатга кир-
май кетиб қолишиди. Мамажон ҳам кўринмай қолди.
Мен бу ҳақда ота-онамдан сўрашни ҳам лозим кўрмай
интернатга ёзилдим. Амаким уйимизга келиб дадам
билан жанжаллашибди: «Биттаю битта ўғлингни боқол-
май ҳукуматга бердингми!» дебди. Аям амакимнинг та-
рафини олган экан, дадам: «Болам ҳукуматга керак
бўлса интернатда ўқимаса ҳам олиб кетаверади», деб
икковини енгиби.

«Истиқбол»нинг мудири Ҳакимжон домлани инқи-
лобий қўмита ишга олиб қўйди. Интернатга Ҳакимжон
домланинг домласи Абдуваҳоб домла мудир бўлиб кел-
ди. Болаларга кўк бўздан «форма» ва қалпоқ беришиди.

Абдуваҳоб домла интернатда қаттиқ интизом ўрнат-
ди: дарвоза олдига ўзимиздан навбатчи қўйиб, болалар-
ни ҳеч қаёққа чиқармайдиган бўлди; бирон гуноҳ қил-
ган болаларга жазо бериш учун талабалардан «муфат-
тиш комиссияси» тузди. Болалар бир-бирини сизлаши,
муаллимларга мурожаат қилганида аввал честь бериб
«афандим» дейиши, овқатхонага бўйсира бўлиб кириши,
овқат вақтида гапирмаслиги, овқатдан кейин бир оз
дам олгач, бўш вақтни дарс тайёрлаб, шарқий ўрганиб,
муаллимларнинг ҳар хил лекцияларини эшитиб ўткази-
ши керак эди. Иона йиғиш, маҳаллаларни кезиб рўйхат
қилиш ишлари қолиб кетди. Бу ҳақда бизга ҳеч ким ҳеч
нарса демай қўйди. Биз иштирокион ёшларнинг йиғи-
лишига ҳам Абдуваҳоб домла ижозат берсагина борар
эдик.

Болалар интизомга ўргангандан кейин ота-онаси бор
болаларга ҳар пайшанба куни уйга бориб ётиб келгани
жавоб бериладиган бўлди.

Бир пайшанба куни ҳовлига бориб, шодлик устига
шодлик устидан чиқдим. Аям мени қучоқлаб гоҳ кулиб,
гоҳ йичлаб хурсандчилигини изҳор қилди:

— Ҳукумат дадангни аскарликдан бўшатиб дўкон очиб берди. Ҳозир ҳукуматга аскардан ҳам кўра ўроқ керак экан. Темир, кўмирни ҳам ўзи берар экан. Сайдали деган йигитни босқончи қилиб берди. Ҳа, ундан ҳам қизифи: ҳукумат бизга, ўз-ўзимизга ҳовли берди. Рўзимат ёғчининг кичик ҳовлисини берди. Даданг оқ қофоз олиб келди. Эртага кўчамиз. Даданг Сайдали билан ҳозир шу ҳовлининг ўёқ-буёрини тузатяпти...

Ҳақиқатан эртасига, жума куни ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли Миртоҳир маҳалласи билан Галабоқдоллик ўтасидаги кўчанинг бошида экан. Бир чеккасидан зовур ўтадиган кичкина ҳовлича, бир уй, айвон, каттакон тол. Дадам кўчимизни келтириб ташлаганидан кейин аямга тегишиб:

— Қозиқни маҳкам қоқавер, энди суғурмайсан!—
деди ва ишга кетди.

Дўкон шу кўчанинг рўпарасида экан.

Аям икковимиз куни бўйи тиним билмадик. Мен кечки пайт кетишим керак эди, аям қўймади, назаримда, ўз уйимизда бир-икки кеча ётишимни хоҳлар эди. Ётиб қолдим.

Эртасига дарсга кечикдим. Ҳовлиқиб кетаётган эдим, Бақақуриллоққа қайрилишда синфдошимиз Назир деган болани кўриб қолдим. Икковимиз чопдик. Интернат ҳовлисига кириб, чап томондаги дарсхонага бурилдик. Эшиқдан аввал мен кирдим. Узун йўлакда қўлини орқасига қилиб юрган Абдуваҳоб домлани кўриб қолдим. Домла бармоғи билан имлади. Югуриб бордим, фоз туриб «афандим» деганимни биламан, қулоғимнинг остига тарсаки тушди. Гангид қолдим. Домла боши билан ишора қилиб синфни кўрсатди... Назир менинг шапалоқ еганимни кўриб қочиб қолган экан, домла уни «муфаттиш комиссия»га топширибди. «Муфаттиш комиссия» уни суд қилиб «қаттиқ жазога мустаҳиқ» қилди: болалар овқат егани кирганда Назир бир чеккага қўйилган курсига чиқиб, ҳамма овқат еб бўлгунча иккала қўлини кўтариб турди...

Таътил кунлари бошланди. Бу кунларда бош қашигани қўлимиз тегмас эди. Қаёқдандир бир татар қиз келиб яхши ўқийдиган болалардан кашшофлар отряди ташкил қилди. Бунинг ҳам ўзига яраша машғулоти кўп экан. Жума кунлари саёҳат қилиб шаҳардан ташқари Пишқороқ кўли атрофи, Найманча сойи бўйлари, шаҳар қўрғони, Солиҷон бойвачча ва бошқа бойларнинг борларига чиқардик. Бу вақтларда шаҳар атрофи босмачи-

лардан тинчидб қолган, узоқ қишлоқлардағына турли хабарлар келар эди.

Яна қаёқдандир бир йигит келиб интернатда «санойи нафиса»¹ тұғараги ташкил қылды. Ичимиздә ашула айтадиган болалар бор экан, янги шарқийлар, хор ва декламациялар ўргандик.

Шаҳардаги бир қанча мактабнинг «санойи нафиса» тұғараклари иштирокида эски шаҳардаги мусулмон театрида беш пардалиқ катта концерт берилди. Биз концептта уч номер — гимнастика, битта шарқий, битта декламация билан қатнашдык. Номерларимизни ижро қылганимиздан кейин залга чиқдик. Иккінчи парда ёпилганды сағнанинг олдига соқол-мүйлаби қоп-қора, қайтармаёқа камзул кийган Аҳмадхонов деган киши, учинчі пардадан кейин ўзимизнинг Ҳакимжон домла чиқди. Аҳмадхонов «башарият, мустабид», «шарқ озодлиги» деган гапларни күп қайтарды, Ҳакимжон домла эса «маориф», «хұрriят» деган гаплардан кейин иккі оғиз сүзининг бирида «хоин Абдуваҳоб» деяверди. Биз ҳайрон бўлиб бир-биримизга қарадик. Назаримда Ҳакимжон домла Абдуваҳоб домлани «золим» дейиш ўрнига нуқил «хоин» дер эди.

Биз ётоққа қайтиб келгунча «хоин Абдуваҳоб» деган гап аллақачон болаларнинг қулоғига етибди. Ётоқларда шовқин-сурон, болалар бир-бирини йиқитган, минган... Навбатчи мураббийнинг қўлидан ҳеч нарса келмай қолди. Ҳамманинг оғзида:

Хур бўлиб яша, бир бўлиб яша,
Жумла хобингни энди сен ташла...

«Анархист» деган гап пайдо бўлди. Ҳамма ўзини анархист ҳисоблар, анархистлигини бир-бирига исбот қилиш учун куракда турмайдиган ишларни қилар эди. Шунда Абдуваҳоб домладан бир шапалоқ еғанимни эслаб мен ҳам бир номаъқул иш қилдим, бу қилмишим кейинчалик маориф ходимларининг мажлисида, ундан кейин музофот фирмә қўмитасининг ижроия бюросида оғизга олинибди.

Абдуваҳоб домла кетиб қолди. Унинг ўрнига ўрта ўшлар ҳаги, чўққисоқол, юзидан табассум аримайдиган Пўлатжон домла вақтинча мудир бўлди.

Болалар «хур» бўлиб, ўқишлиардан футур кетди. Бу-

¹ Нафис санъатлар.

нинг акси муаллимларга ҳам урди. Баъзан дарс соатлари бўш ўтар эди.

Акаси фирмә-шўро мактабида ўқийдиган Акрам деган бола она тили дарсида «ф» ҳарфига қарши чиқиб домла билан олишди, танаффус вақтида дарслар жадвалидаги ҳамма «ф»ни ўчириб, устига «п» ёзиб чиқди; яна бир дарсда домлага: «Нима учун она тили деймиз, ота тили десак бўлмайдими?» деб савол берди. Шу масала Тошкентда бўлиб ўтган имло конференциясида ҳам кўтарилган, бунга Фитрат деган киши: «Биз онамиздан туғилганимизга шубҳа йўқ, лекин отамиздан бўлганимизга шубҳаланиш мумкин», деб жавоб берган экан. Домла шуни айтди.

Ёз ўтди. Кузнинг ўрталарида пайшанба куни уйга келсан, аям мени хафароқ қарши олди. Уйга кирдим ва қозиқларга осиглиқ учта бешотар милтиқ, шода-шода, ўқ, токчада турган иккита ялтироқ тўппончани кўриб ҳайрон бўлдим, кейин суюниб кетдим.

Аям дадамдан нолиди.

— Топиши яхши эди, уйимиздан чакса ярим, чакса ун, гуруч узилмасди, хумчада ёф... Буни кўрмайсанми, дўёнини топшириб Мелибой аминга йигит бўлиб ўтирибди!— деди, кейин ўзига тасалли берди:— Лекин кўпроқ иши шаҳарда: ўқ, яроқ олгани келган босмачиларнинг одамини тутишар экан. Ҳа, айтгандай, эсингда борми, Оққўргонда Толиб деган қўшнимиз бўлар эди, уйи дўконимизнинг орқасида эди, шу йигит ўқ олгани келган экан, қўлга тушай деганда, қочиб кетибди... Лекин мана бунақа қишлоққа чиққани ёмон, ўтган куни Мелибой амин бошлиқ йигитлар билан қишлоққа кетганича ҳали дараги йўқ. Қайси қишлоққа кетганини билмасам...

Кўз олдимга дарҳол Валихон сўфи келди.

— Бувайдига кетишгандир! Дадам Валихон сўфини топиб отиб ташлайди. Сўфи дадамни аламон қилдириб юборишига сал қолган эди,— дедим.

— Ҳа, сўфи ўлгурни отиб ташласин!— деди аям худди ҳозир ўзи отмоқчи бўлгандай кўрсаткич бармоғини ўқталиб.— Қудашга бориб Розиқ вофурушни ҳам отсин! Булар бизга озмунча азоб бердими! Яйпанга ҳам борсинг! Лекин Олим бува дадангни сўккан, ҳовлисидан ҳайдаб солган бўлса ҳам ўзи яхши одам эди...

Норгул, қорачадан келган Мелибой аминни бир-икки кўрган эдим, унинг ҳовлиси кўчанинг ҷариги юзи, муюлишида бўлиб, милтиқли одамлар кириб-чиқиб юрганига кўзим тушган эди. Дадамдан эшитиб аямнинг айтиши-

га қараганда, бу одам асли аллақайси қишлоқдан бўлиб, «хукуматга тил берган», босмачилар буни фаҳмлаб қолгандан кейин шаҳарга қочган, босмачилар унинг уйига ўт қўйган экан. Унинг йигитлари ҳам Авғонбоғ, Яйпан, Қирқкетмөн, Арғамчиқишлоқ, Оқтепа, Чилгижийда, Найманча ва бошқа қишлоқлардан, шаҳарликлардан дадам билан бир аравакашу аллаким деган бир созанда бор экан. Мелибой амин: «Мен Лениннинг ўғлимани, Ленин Қўқонга келади, келмаса ўзим бориб олиб келаман», деганмиш.

Аям бора-бора дадамнинг бу ишига ҳам кўнииди, дадам отряд билан тез-тез қишлоқларга чиққанда, биринки кун йўқ бўлиб кетганда ҳам кўп ташвиш тортмайдиган бўлди. Бироқ қишида рўй берган катта фожиа аямнигина эмас, мени ҳам ваҳимага солиб қўйди.

Бир куни дарсдан кейин татар муаллимларимиздан бири болаларни катта залга йигиб марсия ўргатди:

Тугонлар, шаҳидлар, қурбон бўлдингиз
Азиз халқ учун тортишқонда...

Шу куни дув-дув гап бўлди: Носир маҳсумни босмачилар ўлдиришган эмиш; ўн учта қизил соқчи сўйилибди; булар ўттиз икки киши экан...

Носир маҳсум шаҳарда машҳур муаллимлардан бўлиб, Тароқчиликда катталарга мактаб очганини эшитган, унинг соқол-мўйлабли «талаба»лари Биринчи май на мойнишига духовой музика чалиб чиққанини кўрган эдим.

Эртасига тушга яқин Пўлатжон домла бутун интернатни бўйсира қилиб Жомега олиб борди. Кўчаларга, Жоме ва унинг атрофига одам сифишишас эди. Мотам маросимига шаҳардаги ҳамма мактаблар, интернатларнинг талабалари, меҳнаткашлар иттифоқи қора лента боғланган қизил байроқлар кўтариб келган эди. Қурбонлар Жоменинг саҳнига қўйилган экан, бизнинг интернат орқароқда туриб қолди. Қурбонлар қўйилган ерда йиғи-сифи, дод-фарёд.

Кимнингдир баланд товуши янгради. Мотам митинги очилди. Жимлик ҳукм сурди. Бу жимликда аввал босиқ, кейин қизғин нутқлар эшитила бошлади.

Шу чоқ орқамиизда турган мактабнинг кекса муалими бизнинг Пўлатжон домла билан гаплашиб қолди ва шивирлаб фожианинг тафсилотини гапириб берди.

Булар Носир маҳсум бошлиқ, қишлоқ шўросига сай-

лов ўтказгани Чилгижийдага чиқишиган экан. Сайлор ўтибди. Сайлордан кейин ош тортилибди. Ошга гиёх солинган экан, ош еган одамларнинг ҳаммаси тирракдай қотиб қолибди. Шунда қишлоқни босмачи босибди-ю, Носир махсум бошлиқ ҳамма қурбонларни қиличдан ўтказибди. Қекса муаллим Қулмат деган соқчи тўғрисида кўпроқ гапирди. Қулмат сайлов мажлисида кўпроқ гапирган эканми ё босмачилар шаънига бир нима деган эканми, унинг аввал тилини кесишибди, кейин қиблага орқасини ўгириб, бўйнидан сўйишибди. Бу Қулмат ким экан, десам, ўртоғим Мамажоннинг дадаси экан! Мен беихтиёр қурбонлар томонга қарадим, лекин Мамажонни кўрмадим. Қурбонлар дафи қилинаётгандада баз қўбрдан яна ҳам узоқда қолдик. Милтиқлар отилди. Марсиялар ўқилди.

Мен ўша куни кечқурун Мамажонни кўргани, кўнгил сўрагани унинг уйига бормоқчи бўлиб Пўлатжон домладан жавоб сўрадим. Пўлатжон домла менинг бу ниятимдан хурсанд бўлиб, ёнимга беш болани қўшиб берди. Қипчоқ-ариққа бордик. Қийшиқ кўча эшиги олди ва йўлнинг икки томонини одам тутиб кетган, буларнинг ичидагизил соқчилар ҳам кўринар эди. Одамга лиқ тўла кичкинагина ҳовличага киролмадик. Пастаккина, ғорга ўхшаган қоронғи уйдан дод-фарёд эшитилар эди. Мамажонни тополмадик, эшик олдидаги бирон соат туриб қайтдик. Эртасига ўзим якка борсам одам бир оз сепсилипти, лекин Мамажонни яна кўролмадим. Бир неча кундан кейин уни ўз қишлоғи Боғдонга кетганини эшитидим. Шу-шу Мамажон билан бошқа кўришолмадим. Шу воқеадан кейин аям чўп-устихон бўлиб кетди, дадамнинг таскин тасалли бериб айтган гаплари унга кор қилмас эди. Аям бир ҳафта «Мандалак»ка бормай қўйди, яна бора бошлаганидан кейин ишга алаҳсеб, хотин-халаж билан бўлиб бир оз овунди, ранги киргандай бўлди.

Бир пайшанба куни уйга келсан, аям мени жуда хурсанд қарши олди:

— Конхўр гумдан бўлибди-ку! Дўзахда кўзидану қулоғидан алана чиқадиган бўлибди-ку! Кон кимларни тутмайди!

Мен тушунолмадим.

— Ҳали эшиятганинг йўқми? Нима янги хабар бўлса аввал «Мандалак»ка келади ўзи. «Мандалак»да дувдув гап. Эргаш қўрбошини бир кампир доскалла билан чопиб ташлабди. Эргаш ўша кампирнинг биттаю битта

ўғлини отиб ташлаган экан. Қампир арзга борибди. Эргаш «айт арзингни» деган экан, кампир паранжиси-нинг тагидан доскалла чиқарибди-ю, «мана арзим, ма-на арзим» деб калласига ураверибди.

Мен бу гапга унча ишонмадим, лекин аямнинг жон-жаҳочи ёришган, гёё бутун босмачиларнинг жони Эргашда-ю, Эргаш ўлиши билан ҳаммаси қирилиб кет-гандай эди. Шундан кейин унга дадамнинг таскин-та-саллиси керак бўлмай қолди.

Шундан кейин, ҳақиқатан, босмачилар ҳақида ҳар хил хабарлар кела бошлади: фалон қўрбоши қўлга ту-ширибди; фалон қўрбоши ҳукуматга яроғ-аслаҳасини топ-ширибди; фалон қўрбоши йигитлари билан тоғ орали-ғида кетаётган экан, кўчки босиб қолибди... Лекин, шу билан бирга узоқ қишлоқларда жанг бўлгани, босмачи-лар қишлоқни талагани, қишлоқ шўросига ўт қўйгани, қўрбошилар бир-бирини ўлдиргани ҳақида ҳам хабар-лар келиб турар эди. Шарқий Бухорога Туркия пош-шоларидан Айварбек келган эмиш, деган гап ҳам чиқди.

Баҳор кирганда интернатимиз «Коммуна мактаби»га айланиб, бутхонанинг олдидаги бир бойнинг жуда ҳам каттакон иморатига кўчди. Иморат бутун маҳаллани эгаллаган, ичкари бошдан-оёқ мевазор боғ эди. Мак-табга аскарликдан бўшаган Бисиров деган бир татар йигит мудир бўлди. Тошкентдан иккита муаллим, икки-та туташ-мураббия келди.

Иморат ва боғ не аҳволда эди. Бисиров домла ҳар куни дарсдан кейин ўзи бош бўлиб талаба ва муаллим-ларни ишга солар, дарсхона ва ётоқларни тозалатар, боғни чонгирап, гуллар эктириар эди. Клуб очилди. Му-аллимларимиз иона қилган китоблардан кутубхона таш-кил этишди. Клубда янги шарқийлар ўргандик. Май байрамига тайёргарлик кўрдик.

Май арафаси куни ҳаммамизга янги форма берил-ди. Эртасига бўйсира бўлиб, шарқий мақомига қадам ташлаб намойишга чиқдик. Янги форма ва янги шар-қийларимиз билан биз ҳам одамларнинг диққатини жалб қилдик. Намойиш бўладиган Ўрда майдонига кир-ганимизда ер-кўкни тутиб ётган халқ бизни кўриб гу-виллади, чапак чалди. Халқ орасидан ўтиб бориб, майдоннинг ўртасига қурилган минбардан анча берида туриб қолдик. Бир оздан кейин майдонга ер-кўкни лар-зага солгундай шарқий айтиб дорилмуаллимни талаба-лари кириб келди:

Ипқилоб, инқилоб, эй шонли ёр,
Даҳшатинг тебратур тогу тошни;
Зулм элин, жабр элин айладинг хор,
Берамиз, яшагил, жону бошни:
Нурларинг ўчмасин бу жаҳонда,
Сўнмагил, эй муборак чароф,
Яшагил, кўп замон бўл амонда,
Зулм элин, жабр элин айладинг доф;
Роҳат олмакдалар янчилганлар,
Нақадар шафқат бордир соянгда;
Шафқатинг, роҳатинг истаганлар,
Кеча-кундуз сенинг хизматингда.

Саф бизнинг орқа томонимизга келиб бир оз «еринда сой» қилиб турди-да, команда берилгач, таққа тўхтади. Бутун митинг давомида шулардан кўзимизни олмадик. Бир мен эмас, назаримда, ҳар бир бола тезроқ товуши йўғон бўлишини, дорилмуаллимин талабалари сафида шарқий айтиб, шулардай қадам ташлаб, шаҳар кўчала-рини ларзага келтириб юришни орзу қиласр эди.

Байрам ичи болалар орасида: «Коммуна» мактаби дорилмуаллиминга қўшилар эмиш», деган гап юриб қолди. Ё? бўйи бу гап гоҳ йўқолиб, гоҳ яна чиқиб юрди-ю, ўқишлар бошланишидан бирон ҳафта олдин «до-рилмуаллимин «Коммуна» мактаби талабаларидан йигирмата болани танлаб олар эмиш», деган янги гап чиқди. Ҳақиқатан, бир-икки кундан кейин Пўлатжон домла биздан элликка яқин болани бўйсира қилиб дорилмуаллиминга бошлаб борди. Бунгача дорилмуаллимин бутхонанинг ёнбошидаги собиқ хотин-қизлар гимна-зияси биносига кўчган экан. Бошқа мактаблардан ҳам бола кўп эди. Ҳаммани каттакон бир синфга олиб ки-ришди. «Хозир дорилмуаллиминнинг катта домласи Қори Ниёзий келармиш, Қори Ниёзий бўладиган болани кўзи-дан билармиш», деган гап юриб қолди. Ҳамма кўзини катта очиб, тақдирни нима бўлишини кутиб жимгина ўти-рар эди. Катта домла деганда, менинг кўз олдимга нов-ча, йўғон, оппоқ соқоли кўксига тушган нуроний чол келган эди. Пўлатжон домла ўрта бўйли,чуваккина, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, пиджак ва қирраси чиқсан шим кийган бир йигитни бошлаб кирди. Қори Ниёзий қўлини орқасига қилиб, парталар орасида нари-бери юрди-да, бирдан тўхтаб, ўрта ерда ўтирган бир болага бармоғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бола ирғиб ўрнидан турди, Пўлатжон дом-

ланинг амри билан синфдан чиқиб кетди. Қори Ниёзий болаларга зеҳн солиб яна юрди, яна бир болага бармоғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бу бола ҳам чиқиб кетди. Қори Ниёзий учинчи тўхташида мени кўрсатди.

Шундай қилиб, юздан ортиқ боладан эллик олти бола танлаб олинди. Булар ҳаммаси Фаргона музофот таълим-тарбия билим юрти, яъни дорилмуаллимин қошидаги намуна-татбиқот мактабининг талабаси бўлди. Бу мактабдан дорилмуаллиминг бир қадам эди.

Шанба куни тушки овқатдан кейин уйга бориб ётиб келгани болаларга жавоб берилди. Мен овқатни чалачулпа еб, физиллаганимча уйга қараб кетдим. Назаримда оёғим ерга тегиб-тегмай борар эдим.

Аям қеросин, балиқ қўтариб янгитта ишдан келган экан, анчагина паришон кўринар эди. У менинг қувончдан энтикиб айтган гапларимга «Мунча яхши, мунча яхши» деб турди-ю, назаримда, ҳеч ҳам суюнмади. Дадам Меливой амин бошлиқ отряд билан қишлоққа чиқиб кетганича тўрт кундан бери бедом-дарак экан. Амаким келди, аямга таскин-тасалли бериш ўрнига уни хўп уришди, «йиғлама, касофат, биратўла йиғлайсан!»— деди-ю бир шиша қеросин олиб чиқиб кетди.

Дадам эртаси жума куни пешиндан кейин келди. Үнинг олдинги битта тиши тушған, бир қоши паст, бир қоши баланд—хийлагина тажанг кўринар эди. Аям унинг тишига ҳам, менга келтирган чиройли сариқ этикласига ҳам эътибор қилмади, ҳол-аҳвол сўраш ўрнига йиғи бошлади.

— Ёу қуриб кетгурлар қачон гумдон бўлади-ю, қачон юрт тинчиди!

Дадам менга этикни кийгизиб кўрар экан, хуноб бўлиб:

— Босмачи ҳали-бери йўқолмайдиганга ўхшайди, буларга Ўрданинг ўзи яроғ-аслача чиқариб турнибди-ю,— деди ва Ўрдадан гўнг ортиб чиқсан бир бричка Ойдин Булоқ атрофида қўлга тушганини, гўнг остидан иккита бешотар милтиқ, беш юзга яқин ўқ чиққанини айтди, кейин бешбаттар бўғилди:— Хўп, Ўрдада биронта никалайвачча бўлса бордир, лекин босмачилар ичиди Халпаэрим нима қилиб юрибди дегин!

Аям кўз ёшини дарров артиб, дадамга қараганича анграйиб қолди. Мен ҳам ҳайрон бўлдим, Халпаэрим деганда кўз олдимга жуда ҳам каттакон кўк гумбаз устига ўрнатилган олтин тахтда ўтирган нуроний мўйсафид — ер юзидағи ҳамма мусулмонларнинг подшоси

келар, лекин унинг қаерда, қайси мамлакатда подшо-лик қилишини билмас эдим. Дадам тушунтириб берди. Унинг айтишига қараганда Туркиядан Шарқий Бухорога келиб босмачиларга қўшилган ва қизил аскарлар билан урушда ўлган Анварбек Халпаэrimning ўзи ёки унинг ўнг қўли бўлиб, аслида Халпаэrim эмас, Халифаи Рум экан. Мен тасаввуримдаги чолнинг босмачиларга қўшилишини ақлимга сифдиролмадим. Бу гапга аям мутлақо ишонмади, калака йўсинидаги гаплар гапирди. Дадамниг аччиғи келди. Шундай қилиб, орага бошқа гап сифмади-ю, қувончим ичимда қолаверди. Кечқурун мактабга кетдим.

Мактабда рўй берган икки ҳодиса Халпаэrim тўғрисида дадам куйиб-пишиб айтган гаплар рост эканини тасдиқлагандай бўлди.

Бир куни дорилмуаллимин ва намуна-татбиқот мактабининг мудири ва жукрофия муаллими Субҳий афанди шарқий ўргатгани болаларни йиғди. Бу киши жаҳон урушида асир тушган, ҳануз ҳарбий кепатасини йўқотмаган собиқ зобитлардан бўлиб, муаллим ва мураббийларимиз орасида хийлагина мўътабар эди. Субҳий афанди бизга «Турк элининг доғи-доши оғлиюр»¹ деб бошланадиган бир шарқий ўргатди. Бу шарқий Турк-Инглиз муҳорабаси вақтида чиққан экан. Субҳий афанди шу муҳораба, Турк ўрдаси Чаноқ Қалъа қирғоқларини ўз қонига бўягани, машҳур Турк саркардалари тўғрисида гапириб, Анварбекдан сўз очди ва «Турк ўғли турк Анварбекни руслар ўлдирмишлар» деди. Шунда мен «Анварбек Халпаэrimми?»— деб сўрагим келди-ю ботинолмадим.

Яна бир куни Муҳаммаджон Холиқий деган домламиз она тили дарсида араб алифбеси дунёдаги ҳамма алифбелардан чиройли эканини, бунга сабаб унинг ҳамма ҳарфи мусулмон одамнинг юзидан олинганлигини, мусулмон одам қандай қиёфага кирмасин, дарҳол таниб олиш мумкин эканини айтди, бунга мисол қилиб, кеча бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Кеча Субҳий афандининг олдига рус қиёфасидаги бир мусофир келиб, бир кеча тунағани жой сўрабди. Субҳий афанди уни Муҳаммаджон домлага «Ўз тилини йўқотган мусулмон» деб таништирибди ва бирон ётоқдан жой беришини сўрабди. Муҳаммаджон домла Субҳий афанди айтмасданоқ меҳмон мусулмон эканини дарров би-

¹ Турк элининг тоғи-тоши йиғлайди.

либди: юзидан шундоққина фаришта ёғилиб турган эмиш.

Шу куни «Субҳий афандини Особий Отдел олиб кетибди» деган гап тарқалди, лекин эртасига эрталаб Субҳий афанди дарсга кирди.

Шу воқеадан кейин дорилмуаллимининг асосий син-фида ўқийдиган бир бола «Субҳий афандининг Исҳоқ афанди деган бир ўртоғи босмачига чиқиб кетган экан, кечалари бир кўзини боғлаб Субҳий афандининг олдиға келиб туар эмиш», деб қолди. Уни кимдир ўз кўзи билан кўрибди.

Янаги шанба куни уйга борганимда Халпаэрим тўғрисида дадам айтган гаплар рост эканини тасдиқла-моқчи бўлиб, мактабда бўлиб ўтган воқеалар, юрган гапларни аямга айтиб бердим. Аям аччиги келиб: «Дадангнинг иши бунақа, энди бошимга мактабинг ҳам борми!»— деди.

Яншанба куни овқатдан кейин болаларга кузги пахталик нимча берилди. Навбатим келганда омборга кирдим. Қоп-қора, бараваста хўжалик мудиримиз Носиржон Ҳожи менга лойиқ нимча қидирар экан, йўғон, ғалдира-ган товуш билан: «Дадангга нималар дединг? Сен уна-қа гап ташиб юрмагин!»— деди. Юрагим шиф этиб кетди: демак аям менинг гапларимни дадамга айтибди-да!

Носиржон Ҳожи узатган нимчани наридан-бери кий-диму эшикка отилдим. Эшик олдида турган болалар «қуллуқ бўлсин» қилишди шекилли, лекин биронтаси-нинг гапи қулоғимга кирмади, юрагим фаш эди: дадам мактабга қачон кела қолди, кимларга учраб нималар деди экан?

Энди нима бўлади?

1965